2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 1

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ինչպէս ապրիլ սփիւռքեան ինքնութիւն մը: Ինչպէս կիսել զայն ու փորձարկել: Անհաւասիկ հարցումներ, որոնք ընդհանուր ըլլալով հանդերձ՝ կ'առընչուին բոլորիս կեանքերուն, երբ կը փորձենք ապրիլ ու մեր կեանքերը բաժնեկցիլ ուրիշներու հետ, հայրենիքէն ներս ու հայրենիքէն դուրս: Կարելի է ըսել նաեւ լեզուէն ներս ու լեզուէն դուրս, որովհետեւ լեզուն ինքն ալ հայրենիք մըն է, որուն մէջ մարդիկ կ'ապրին ու կը ստեղծագործեն: Յոն ուր լեզուն ու հայրենիքը կը համընկնին, հարցերը նուազ բարդ կը թուին ըլլալ, առնուազն երեւութապէս: Սակայն ընդունինք, որ շատերուս համար, հարցերը այնքան ալ պարզ չեն միշտ, մանաւանդ երբ կ'ապրինք ու կը ստեղծագործենք մէկէ աւելի լեզուներու մէջ՝ միաժամանակ: Լեզուները կը հրմշտկեն զիրար ու ինքնութիւններ կու գան բարդուիլ մէկը միւսին վրայ ու մէկը միւսին զուգահեռ, ու կը դառնանք բազմակի ինքնութիւններով շնչող անհատներ ու զանգուածներ, ամէն անգամ լեզու փոխելուն՝ նաեւ ինքնութիւն փոխող: Այս բոլորը գուցէ կը խճողեն մեր ինքնագիտակցութեան բաւիղները, սակայն միաժամանակ զայն կը դարձնեն անհամեմատ աւելի ճոխ ու հարուստ:

Բազմամշակութայնութեան այս փորձառութիւնը յաճախ երաժշտութեան մէջ է որ կը գտնէ իր լաւագոյն արտայայտութիւնը, երբ երաժշտական ոճեր ու աւանդութիւններ կը միաձուլուին ու ծնունդ կու տան նորանոր ժանրերու: Ի. դարուն երկայնքին ծաղկած երաժշտական արտադրութիւնը հոյակապ օրինակներ տուած է այս ծիրէն ներս, մանաւանդ ճազային երաժշտութեան ծնունդով ու զարգացման ընթացքով: Երաժշտութիւնը ըլլալով միջազգային լեզու, լեզու մը որ անդին է անջատ բարբառներու բաբելոնեան խառնիճաղանճէն, կարելիութիւն կ'ընձեռէ պարփակելու մարդկային փորձառութեան լայն աղեղը, ներառեալ սփիւռքեանը: Կ'ապրինք նաեւ որպէս երաժշտական արարածներ, մօր արգանդէն սկսեալ կը ներծծենք զայն մեր շրջապատէն ու կը ստեղծենք ամէն մէկս ինքնիր երաժշտութիւնը՝ նախասիրութիւններու, կարօտներու, սէրերու ու պայքարներու արտացոլումներով: Կը ժառանգենք զայն տունէն ու ակումբէն, փողոցէն ու ձայնասփիւռէն ու անոր միջոցաւ կը բաժնենք մեր սէրերն ու ըղձանքները: Անոր ելեւէջները մեզ կը կապեն մեզի նմաններուն հետ, կը հաւաքեն մեզ մէկ զարկով ու կշիռքով հնչող դաշնութեան մը օղակէն ներս ու հայելացումով կը սկըսինք տեսնել մենք մեզ ու կերտել ինքնութիւն մը, որ մերն է ու համայն միաժամանակ: Անահիտ Գասապեանի գրութիւնը այդ փորձառութեան ընդերքը կը փորձէ հնչեցնել, երաժշտական աւանդութիւն մը մատնանշելու ու կիսելու գործողութեան ընդմէջէն: Որովհետեւ ինչպէս գիրը ու լեզուն, երաժշտութիւնն ալ պարունակ կրնայ հայթայթել սփիւռքեան փորձառութեան մը ծաղկումին ու արտայայտութեան, անով իսկ ստեղծելով ինքնութիւն մը փորձարկելու ու ապրելու հնարաւորութիւնը:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 2

Բագին

ՄԱՐՏ 2021 Կ. տարի, թիւ 1

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական 1

Կարօ Արմենեան | ԳԱՐՆԱՆԱՏԵՆՉ 5

ԱՅԱԶԱՆԳ 13

10 ՀԱՐՑՈՒՄ ԿԱՐՕ ԱՐՄԵՆԵԱՆԻՆ

Սոնիա Սանան

| «Լեզուն կը մեռնի, երբ լեզուատէրը կը մեռնի լեզուին մէջ» 20

անահիտ իշխանուհի | մանրուքներ մասունքի 31

Սագօ Արեան | ՎԵՐՋԻՆ ԿԱՅԱՐԱՆԻ ԱՂՕԹՔ 37

Վեհանոյշ Թեքեան | ԲԱՐԵԿԱՄ՝ ԱՆՈՒՆԸ ՏԱՂԱՆԴ 40

Ճաւի Պիլալեան | ԿԵՑԱՅ... 46

Անահիտ Մխիթարեան | ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 50

Խմբագիր | Սոնիա Քիլէճեան-Աճէմեան
Փոխխմբագիր | Վարդան Մատթէոսեան
Գործավար | Արին Չէքիճեան
Ձեւաւորում եւ էջադրում | Անոյշ Ակներեան

Խմբագրական խորհուրդ

Մարուշ Երամեան
Վիգէն Թիւֆէնքճեան
Յակոբ Կիւլլիւճեան
Աւետիս Յաճեան
Շաղիկ Մկրտիչեան
Արքմենիկ Նիկողոսեան
Արամ Պաչեան
Սեւան Տէյիրմենճեան
Խաչիկ Տէր Ղուկասեան
Միրնա Տուզճեան
Յարութիւն Քիւրքճեան

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 3

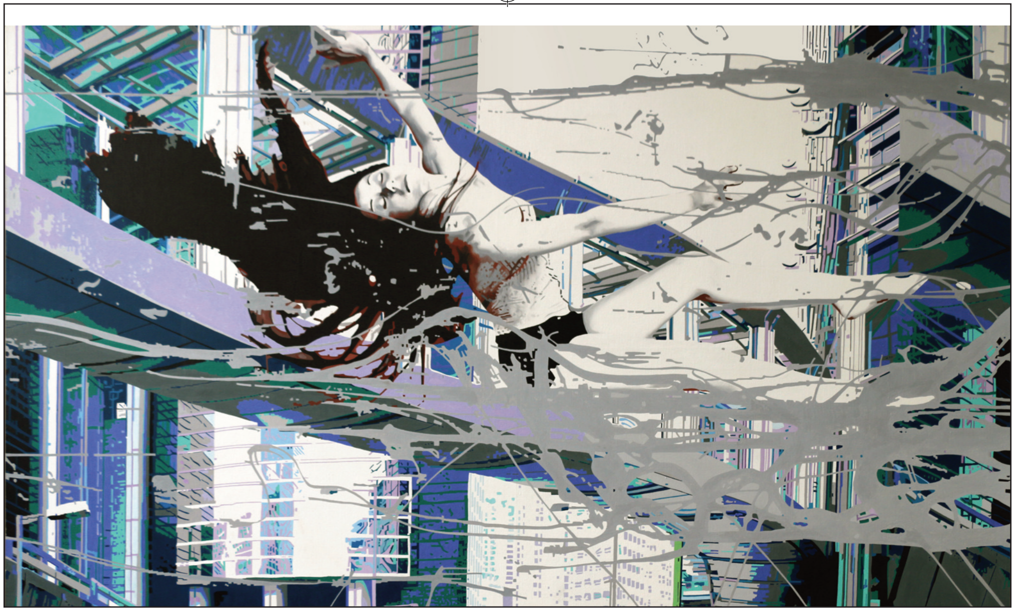

Կողքը՝ Surrounded by dream, 180x120 cm, oil on canvas, 2015.
Գործ՝ Տիանա Յակոբեանի

Արծուի Բախչինեան | Տ.Տ.Տ.-Ն 53

Էմմա Յովսէփեան | ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՅԱԿՈԲ ՄՆՁՈՒՐԻԻՑ 61

Վարդան Մատթէոսեան | ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ «ՀԱՐՃԸ» ՎԻՊԵՐԳԻ ՀԵՐՈՍՈՒՀԻՆ 66

Սեւան Տէյիրմենճեան | ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆԸ ԲԵՐԱՑԻ ՄԷՋ. Երուանդ Թօլայեանի *Իտէալին եռեւէն* վէպը 77

Կարօ Յովհաննէսեան | ՓԱՆՈՍ ՃԵՐԱՆԵԱՆԻ *ԹՐԹԻՌՆԵՐ...Ը* 84

Անահիտ Գասպարեան | ՍՓԻՒՌՔԵԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՅԱՆԿԱՐԾԱԲԱՆՈՒՄԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ճԱՉ 91

ՀԱՐՑԱԶՐՈՅՑ ԱՐՈՒԵՍՏԱԲԱՆ ՓՐՈՖ. ԱՆԱՀԻՏ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆԻ ՀԵՏ 97

ՏԻԱՆԱ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ ԿԱՆՉՈՂ ԳՈՅՆԵՐԸ 109

ՆՈՐ Ի ՆՈՐՈՅ 111

Հրատարակութիւն՝ Համազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Հասցէ՝
Պուրճ Համուտ
Շաղզոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

Տպագրութիւն՝
Համազգայինի
«Վահէ Սէթեան» տպարանի

Ցրուումի կեդրոն՝
Համազգայինի Գրատարած,
Շաղզոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ

Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկղ. 80 1096 Պուրճ Համուտ
E-mail: print@hamazkayin.com

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 4

Առանձի՛ն: Մեր լեզուի ամենէն խորհրդաւոր բառերէն մէկն է ասիկա:
Ինքն իր անձին հետ: Ստեղծագործական ներուժը բազմութիւն չի սիրեր:
Հասարակութիւնը պիտի գիտնայ յարգել քերթողական ներուժին այդ սրբազան
իրաւունքը: Պիտի գիտնայ բանաստեղծին մէջ փնտռել իր հոգեւոր կեանքի
լուսաբանութիւնը: Ասիկա յատկապէս կարեւոր է Սփիւռքին համար,
քանի որ գոյութենական կռուին առաջնագիծը իր հոգիէն կ՚անցնի:

– ԿԱՐՕ ԱՐՄԵՆԵԱՆ

ԿԱՐՕ ԱՐՄԷՆԵԱՆ

ԳԱՐՆԱՆԱՏԵՆՉ

թող ականջներդ լսեն վերջին շաչող մրրիկէն
քու ճանկերովդ խլուած

վերջին խռպոտ մեղեդին

որուն
վանկերը տրտում

քեզ կը պատմեն

օրն ի բուն

շղթայազերծ ընելով

հին գարուններդ խանդոտ

պիտի դողաս ներսերէդ
եւ ատամներդ

պիտի նորէն կափկափեն

ու կողերուդ պաղ քրտինքով
դուն սարսափներ պիտի սփռես
խորքերուն մէջ
անպատսպար
այս
եսին

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 6

որ քու մէջդ
կ'ապրի դեռ

ինչո՞ւ ծնար

կեանք մը ամբողջ մսխեցիր
դուն

հեւիհեւ

պայտելով

վերջին
ջորին

որ մարմինդ քու անշունչ
շալկէ պիտի անխռով
ու քեզ տանի
լեռն ի վեր
իր սմբակները քսելով
առտուան
խուլ փէշերուն

քու վերադարձդ բացառուած է այլեւս
դուն հին վէրքեր կը կրես
որոնք կ'ապրին քեզմէ առաջ քեզմէ ետք
ու քեզի դէմ

դուն քու կարօտդ լլկեցիր
ու սէրերդ անօթի
քեզ լքեցին մէկ առ մէկ
անիծելով
Աստուածն այն
որ քեզ ծնաւ
երկուութեամբ

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 7

ու անզօր

դուն չես այն զոր կը կարծես
դուն երբեք չկրցար ըլլալ զայն
պիտի չըլլաս երբեւէ

դուն նաեւ չես այս մէկն ալ

քու կերպարանքդ կ'ապրի

վարանելով

հոս ու հոն

ու տուրք տալով

երկգլխանի այն դեւին

որ նստեր է տանդ մէջ

դուն տանդ մէջ իր պատանդն ես ու գերին

պիտի ապրիս

գոյութիւնդ կեղծելով
եւ զեղծելով

ամէն օրէնք ու կանոն

դուն զեղծումն ես այս ցեղին

որ ցկեանս

կը վերապրի

նոյնութեամբ

առանց երբեք զգալու ինքնութիւնն իր
լիարիւն

ինչո՞ւ ծնար

ամէն ինչ որ հաստատ էր ի ծնէ
շաղախուած է
իրերամերժ նիւթերով

եւ կը գոյէ

աչքիդ առջեւ

տքալով ու հազիւ հազ

երկրին վրայ
այս ցաւոտ

կը գոյէ ան
փոխն ի փոխ
իր էութեան
ու չէութեան միջեւ
ընդմիշտ բռնուած

եւ դեռ ինքզինք

կրկնելով

ինքզինք կոչուած
այս

զառամած ուղեղին
անասնական
կշռոյթով

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 9

ինչո՞ւ ծնար

ան մարմին է օտարոտի
ան չէ ծնած քու հողէդ
ան աճած է միլիոններով
երկրէ երկիր
իր արիւնռուշտ բնազդով

մարմինն է ան երկ-ոգի
ու նոյն ատեն
ոգին է ան երկմարմին
ծառան է ան երկտիրոջ

բռնատէրն է
ինքնագիշատ

կառչած ամուր
իր գէշին

կը գոյանայ
անընդհատ
խնճոյքովն այս

արտառոց

որ ուղեղներ
կը խմորէ իրարու

չարագուշակ

ծէսերովն իր

արիւնի

ինչո՞ւ ծնար

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 10

քու մարմինդ կազմ ու պատրաստ

կը սպասէ

խառնուելու հողերուն

կազմ ու պատրաստ

կ'աղերսէ

դուրս գալ
այս բիրտ

սխալէն

ինչպէս կրիան
արհաւրոտ

որ
կեանքն ամբողջ

կ'ուզէ պոկուիլ

իր   պատեանէն
նողկանքի

կ'ուզէ խզուիլ արգանդէն

այս չքաւոր

ու աշխարհ գալ
վերստին

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 11

սկզբնական ու անսուււաղ
ու անսուււտ

ծնիլ նորէն ու նորէն

որպէս անկուշտ մոլախոտ

փարիլ հողին

ծարաւներով ամեհի

ու պարմանի չյագեցող կիրքերով

ու շիւերով
ու գեղձերով շնչահատ

նետուիլ վայրագ

դաշտերէն ներս
այս գարնան

ու բոյրերէդ տասնապատիկ խենթեցած

ահաբեկել

սանձակոտոր

քու բարութիւնդ
տարփոտ

Fall-8 (speak to strangers), 65x95 cm, oil on canvas, 2013 (in collection). Գործ՝ Տիանա Յակոբեանի

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 13

ԱՀԱԶԱՆԳ

որոտընդոստ
սովահար

մենք
նորզնոր
կը մտնենք

    արգանդէն ներս

այս
օրուան

մենք ծնողն ենք եւ հողն ենք որ կը ծնի
յարութեամբ

մենք կը յառնենք մոլութեամբ
կոխկռտելով

        մահավճիռն այս խարդախ

բացէք դռներն այս գուժկան

թող հեղեղուի
դէպի ներս
մոլութիւնն այս
ապրողին

թող լեռնանայ վերստին

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 14

խենթութիւնն այս
տիրական

շնչենք շունչով
ահարկու
թթուածինն այս
յառնողին

բռնենք պուկէն
այս գողին
քաշենք բերենք
մինչեւ Վան

երբ ծովերն են ոխակալ
երբ երկինքն է անհոգի
երբ հրդեհներն այս խուժան
կը լափլիզեն քու կողերդ անպաշտպան
երբ վարակն այս ամեհի կը հալածէ քեզ ներսէդ

նոյն խանդողն է յաւիտեան
քեզ կը փնտռէ ծերպէ ծերպ
քեզ կը խաբէ նրբօրէն
կ'անշարժանաս քաղցրութեամբ
եւ կը տրուիս հեշտօրէն
հազար քնքուշ թմբիրի
երգեր կու գան մեղկութեան
լսողութիւնդ կորզել
մարդեր կու գան նենգութեամբ
զգացումներդ մարզել

նոյն սաղրողն է որ գիտէ
իր կոչումով վիթխարի
քեզ համոզել փորձութեան
քեզ ետ տանիլ անցեալին

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 15

քեզ ընդգրկել հեզութեամբ
քեզ խմորել
սաղմնովին

որոտըընդոստ
սովահար

դուն նորզնոր
կ'արթննաս

առաւօտներդ շփոթ
թօթափելով
քունքերէդ

դուն
նոխազն ես
այս ցեղին
դուն վաղուց ես
նոխազուած
դուն
պաշարուած
ես
Որդի
դուն վտարուած
ակերէդ
դուն
օտարուած
անորդի
դուն էութեանդ
հունտէն
պառակտուած ես
իսպառ
դուն մերժուած
ի ծնէ

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 16

պատանդուած
ի վերուստ

դուն նորզնոր
կը սկսիս
այս անհեթեթ առօրեան
ճակատագիրն ես նորէն
այս վշտահար մարդկութեան
այս անզգամ
ախտաւոր
ապատոհմիկն
այս
նենգող

մարդազարմէն խլուած ճիժ
մարդազարմին կարօտող
մարդազարմէն հրուած դուրս
հակածնողն այս մոլոր

ինչպէ՜ս յանկարծ կը ծնիս
հաւատամքով այս գերզօր

ինչպէ՜ս կրկին կը կանգնիս
դուն

արութեամբ

Վահագնի

արեգակունք
աչկունքով
կրակ կու տաս մեր կեանքին
եւ ամէն օր ամէն օր դուն կը մեկնիս անյորդոր
առաջնագիծն
այս կռուի

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 17

դուն
ձեռք կ՚առնես
խստօրէն
ապրելու գործն
այս դաժան
դուն կը ճանկես
կոկորդէն
վերջին նշոյլն
այս
գարնան
դուն կը ճամբես
մէկ առ մէկ
բարեխօսներն այս
լալկան
կը հաւաքես
գաղտնօրէն
սատանաներդ
դժնի

եւ դառնօրէն
բրտութեամբ
արհաւրութեամբդ
Նոյեան

կը խարանես երկնքին
սահմանագիծդ
մեծղի

որոտընդոստ
սօվահար
դուն կը ստանձնես
անվարան
յաւակնութիւնն
այս անգութ
յանձնառութիւնն այս
կճան

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 18

եւ անարժանն այս լկտի
կը բժշկես բարկութեամբ

կը հաւատաս ի խորոց
որ զինուորն ես պարզութեան
որ դուն հողն ես անսասան

որ բազում գործք արութեան
քու երկունքիդ կը սպասեն

դուն կը յղես
երկնքին
արհամարհանքդ
վսեմ
ու յաղթողի մեծութեամբ
արգահատանքդ
հուժկու
երկրագունտին այս շուար
դուն կը բաշխես
լիութիւն
ճակատագիրն այս տխմար
դուն կը քաշես
արմատէն

ու կը պատժես
անպայման
քու հին թուրով կայծակի
ամէն գձուձ
ամէն լիրբ
ամէն ոսոխ
ու լղիրճ

իսկ ճանապարհդ վճռող
իսկ ճանապարհդ ուխտի

դուն կը բանաս
այս առտու
վահազնութեամբ
յարդգողի

Դեկտեմբեր 10, 2020
Մըքըլէյն

10 ՀԱՐՑՈՒՄ ԿԱՐՕ ԱՐՄԵՆԵԱՆԻՆ ՍՈՆԻԱ ՍԱՆԱՆԷՆ

ԼԵԶՈՒՆ ԿԸ ՄԵՌՆԻ, ԵՐԲ ԼԵԶՈՒԱՏԵՐԸ ԿԸ ՄԵՌՆԻ ԼԵԶՈՒԻՆ ՄԷՋ

Մարմինն ու արիւնը գիրի վերածելով եւ բանաստեղծութեան մարմին ու արիւն տուող բանաստեղծն է Կարօ Արմենեանը: Վկայակոչելով մարդը եւ վաւերագրելով մարդուն գոյութենական խնդիրներն ու անկէ բխող հարցադրումները, Կարօ Արմենեանը Սփիւռքի բանաստեղծութեան կը բերէ «իրաւ»ութեամբ գրելու արուեստը: Արեան միլիոնաւոր բջիջներուն կարնուելով ու մարմնին քարայրը պեղելով ան ընթերցողին կու տայ բանաստեղծութեամբ կզալու եւ մտածելու վայելքը եւ ապրելու ակնթարթի մը մէջ կորսուող կեանքի ամենամտերիմ պահերուն անուշութիւնը ու խորհելու խորհուրդներու խորհիմաստ ու քաոսային լինելութեան մասին:

Յաւանաբար, բանաստեղծին մաքուր, անբռնաչբօսիկ տողերն են որոնք կը ներշնչեն ընթերցողը եւ կը մղեն զինք որ սիրահարի բանաստեղծելու արուեստին: Վերջիվերջոյ ինչ կը փնտռենք գրականութեան մէջ: Լեզու, միտք, մարմին...գուցէ այն բոլորը որոնք ժամանակին եւ վայրին մէջ մեկ հաստատուն կը դարձնեն եւ կը համոզեն որ «անկօրութեան կըծկում»ներուն դիմաց կարելի է նորէն «մոլեգնօրէն բռնկիլ», «չքայքայուիլ» «չփտիլ» ու «կուլ չերթալ մռայլօրէն սադուռնական ընդերքին»: Արմենեան կը յաջողի մարմինն ու արիւնը բանաստեղծութեան վայրի անսահմանութեան վերածելու եւ ընթերցողին տալու մտքի թեւերով գրականութեան մէջ առհաւութեան տարածքներ բանալու կարելիութիւնը:

Ես այն մարդն եմ
որ այժմ խուլ՝
        կարօտն ունի իր ճիչերուն
ու կը սոսկայ լռութենէն
ինքնիր մարմնէն
        ու կը ռռնայ
                լեղապատառ
իր սոսկումէն

Այս տողերով կը բացուի ձեր Մարմին եւ արիւն բանաստեղծական առաջին հատորը, որ լոյս տեսած է 1970ին, Պէյրութ, Ահեկանի մատենաշարէն: Կը մէջբերեմ, առնուազն ինծի համար, այս շատ տպաւորիչ եւ ներշընչող տողերը, հարցնելու թէ այսօր ինչ փոխուած է խուլ, իր ճիչերուն կարօտով, լռութենէն սոսկացող եւ սոսկումէն լեղապատառ բանաստեղծին մէջ:

Նախ խոստովանիմ, որ աւելի քան կէս դարու հեռաւորութենէն խօսող այս փոխաբերութիւնը այսօր կը կարդամ որոշ զուարթամտութեամբ եւ իրականութիւններու անխուսափելի անդրադարձով: Այդ օրերուն, ես չունէի մղձա-

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 21

ւանջը լռողութեան կորուստին եւ շատ հեռու էի գիտակցելէ զգայարաններու իսկական կշիռին մարդ արարածի կեանքին մէջ: Այսօր գիտեմ, թէ անոնք ինծի չեն պատկանիր…Անոնք տրուած են ինծի ժամանակաւոր կարգադրութեամբ, ինչպէս կեանքը…Քու յառաջացած տարիներուդ գիւտերն են ասոնք: Այն իսկ գիւտե՛րը՝ որոնց իսկութիւնը կը բացայայտուի կորուստին մէջ:

Լռութիւններ կան, որոնք աւելի հզօր են քան կենդանի խօսքը, որ պէտք է ապաւինի բառերու յայտնագործութեան, որոնք միշտ չէ որ կատարեալ են: Այս լռութիւնները չեն, որ վախցուցած են զիս: Զիս կը վախցնէ այն միւս լռութիւնը՝ որ վախճանն է ապրումին. այն՝ որ ներքին բանտն է. ներքին ամայութի՛ւնը: Յոն մարդը վերջ կը գտնէ: Ես այդ սարսափը միշտ ունեցած եմ, քանի որ կեանքը լայն չափերով մեր հակակշռէն դուրս կը գտնուի եւ աղէտը—ֆիզիքական, հոգեբանական, ընկերային—կրնայ գալ որեւէ ձեւով եւ որեւէ ժամանակ եւ լռութեան դատապարտել մարդը: Մեր խնդիրն է հոնցը վառ պահել ամէն գնով: Եթէ յաջողինք, կը նշանակէ, թէ յոյս կայ բանին համար որ էր ի սկզբանէ, բայց որ պէտք է վերածնի մարդու որդիի մտաւոր երկունքէն…

Այս առումով, կը զգամ, որ իմ գիտակցութեան մէջ փոխուած է մէկ շատ կարեւոր հանգամանք: Փոխուած է իմ մէջ ժամանակի զգացողութի՛ւնը… Երիտասարդ քերթողը կ'ապրի ժամանակ ունեցողի—թէկուզ պատրանային—պերճանքով: Կ'ապրի անփոյթ եւ «ազատ»: Կ'ապրի դրախտի կանոններով: Ապառիկ ժամանակով ապրելու գիտակցութիւնը կու գայ աւելի ետք եւ նոր իմաստ կու տայ ստեղծագործական արարքին: Ան իր անվիճելի կնիքը կը դնէ տիեզերքի հետ մեր համակեցութեան բոլոր եզրերուն վրայ:

Լնդհանրապէս ինչպէ՞ս կը ծնին ձեր բանաստեղծութիւնները: Կամքի ուժն է որ կը մղէ ձեզ երկար տարիներ փարելու բանաստեղծական արուեստին, կամ՝ երեւակայութիւնը, միտքը… մէկ խօսքով ինչո՞ւ բանաստեղծութիւն կը գրէք:

Ինչո՞ւ կը գրեմ եւ ինչո՞ւ բանաստեղծութիւն: Ամբողջ կեանքի մը փորձով եկած եմ այն եզրակացութեան, որ ԲԱՆ ստեղծելու արարքը, իր էութեան մէջ, խղճի խնդիր է: Այսինքն՝ յանձնառութեամբ: Բայց յանձնառութիւն հանդէպ որո՞ւն: Ցաղագս ի՞նչ բանի…Յոս հարցերը կը բարդանան: Կարելի է պատասխաններ յօրինել, բայց ի վերջոյ բոլոր բացատրութիւններն ալ կը մնան մակերեսին վրայ: Լուսահոգի Որբունին կ'ըսէր՝ «Ես չեմ, որ կը գրեմ. գիրն է, որ ինքզինքը կը գրէ…» Փորձած եմ զինքը տանիլ այս խորհրդաւոր բառերէն անդին եւ ան ի վերջոյ վերադարձած է նոյն բանաձեւին:

Բանաստեղծութիւնը տարօրինակ գոյավիճակ մըն է: Երբ վերջին տողը կը գրեմ եւ վերջին բառը իր թիրախը կը գտնէ, ուրախութեան անխօստովանելի պահ մըն է այդ պահը: Բայց նաեւ այդ պահուն իսկ կը զգամ ահռելիօրէն պարպուած: Ինծի կը թուի, որ վերջին վկայութիւնը դրած եմ պատին եւ դադրած եմ ըլլալէ: Ինքնայատուկը, որ ծը-

նած էր մէջէս—եւ ապրեցաւ ակնթարթի մը խենթութեամբ—եւ հաւատաց ինքզինքին, հաւատաց իր ուժին, զիս ապրեցուց իր մոգականութեամբ եւ յանկարծ անյայտացաւ: Յանկարծ չըկա՜յ: Մեռա՞ւ, թէ՞ յարութիւն առաւ...Եւ ո՞ւր է իր կայարանը անհասկնալի այս տիեզերքին մէջ:

Քերթողական արարքին երկսայրաբանութիւնը (*dilemma*) ես կը հասկընամ հետեւեալ բարդութեամբ: Երբ խոհը կը կուտակուի մէջս եւ վերստին կը սկսիմ գրել, գիտեմ, թէ իմ ընթացիկ իրականութենէս անդին գտնուող ուրիշ մըն է, որուն պահ մը շնորհուած է երանութիւնը իր/իմ իսկական ինքնութիւնը ըլլալու...Այդ ուրիշը ես եմ այդ պահուն: Տեղի ունեցած է մոգական միաձուլում երկու եսերու միջեւ ծնունդ տալով նոր ամբողջի մը եւ այդ նոր եսը կը գտնուի ալիքին գագաթը եւ ալիքին ուժին միախառնուած...Ասիկա պա՛հ մըն է միայն՝ որմէ սակայն պէտք չէ խաբուիլ: Պէտք չէ շփանալ: Բայց մանաւանդ՝ յաւակնիլ բանաստեղծի աշխարհական կոչումին: Դուն մտար էութեան սահմաններէն ներս վերին արտօնութեամբ: Պահ մը արտօնուեցա՛ր: Մի յաւակնիր ոտքիդ տեղ շինել... Այդ տեղերը Աստուծոյ բնակարանն են: Դուն արտօնուեցար այցելելու: Դուն հիւր էիր...

Ո՞ր գրողները իրենց ազդեցութիւնը ունեցած են ձեր վրայ եւ ժամանակի ընթացքին փոխուա՞ծ են այդ անունները:

Ազդեցութեան խնդիրը դժուար է դատել: Բնական է, որ ամէն գրող, իր կեանքի այլ գործօններու կողքին, նաեւ կը կազմաւորուի իր սրտին հարազատ գրականութեամբ եւ այդ գրականութիւնը ստեղծող գրագէտներու ոգեղէն հաղորդութեամբ: Իմ կեանքիս մէջ, մեծ տեղ ունեցած են *Սասնայ Ծռեր*ու մեր դիւցազնավէպը, Խորենացին, Հոմերոսը, Տանթէն, Շէյքսպիրը, Պօոլէռը, Քազանծաքիսը, Շանթը, Կոստան Զարեանը, հոգս եւ մօրս հոգեմօտ խորհրդածութիւնները կեանքի ամէնօրեայ կնճիռներուն մասին: Բայց նաեւ Մեծարենցը, Վարուժանը, Սիամանթոն, Թումանեանը, Տէրեանը: Այսինքն յաճախ բնազդներով—եւ աւելի շատ՝ յայտնատեսութեամբ (intuition)—փնտռուած հոգեսնունդը, որ գրականութիւն կը կոչուի: Յաճախ երբ կը կարդամ ինծի սիրելի էջեր, այն տպաւորութեան տակն եմ, որ ես կամ հոն...Եղած եմ քերթողին հետ, երբ կը ծնէր տողը: Ընթերցանութեան այս տեսակն է, որ կը հարստացնէ քեզ իր ներքին աւիշներով, որոնք կը մտնեն քու երակներէդ ներս եւ կը խմորուին քու քերթողական ինքնութեանդ հետ:

Կրնամ յիշել այն հեղինակները, որոնք այսօր «օրակարգ»իս վրայ են:

Տեղի սակաւութեան պատճառով, մեր տան գրադարանները բեռնաւորուած են գիրքերու երկշարք եւ յաճախ եռաշարք դիզուածքով: *Acid test*ը, այս պարագային, կը կայանայ այն փաստին մէջ, թէ որո՞նք են առաջին շարքին վրայ տեղ գրաւող գիրքերը...

Խօսելով հայ բանաստեղծութեան մասին միայն, այսօր ես կը փնտռեմ Նարեկացին, Մեծարենցը, Վարուժանը, Սիամանթոն, Տէրեանը, Չարենցը,

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 23

Զահրատը, Սարաֆեանը։ Անշուշտ կայ երկրորդ շարք մը, որուն մաս կը կազմեն բազմաթիւ սիրելի եւ նուիրական անուններ Հայրենիքէն եւ Սփիւռքէն։ Կան նաեւ անոնք, որոնց հետ իմ կապս ամէնօրեայ է եւ որոնց հետ ամէնօրեայ խօսքով կը բաժնեմ բանաստեղծութեան մեր հոգեւոր տարածքը։ Անհունօրէն կ'ուրախանամ, երբ յանկարծ գրչի հոգեկիցներէս մէկնումէկը հանճարեղ տող մը կը դնէ թուղթին։ Ես ինքզինքս կը գտնեմ հոգեծնունդի այդ հրաշագան արարքին մէջ։

Պէտք է աւելցնեմ, որ իմ սերունդս —եւ մեզ նախորդող սերո՛ւնդը—անցաւ Վահան Թէքէեանի դպրոցէն։ Կը յիշեմ շատ խոստումնալից անուններ, որոնք կրկնեցին թէքէեանական տողը եւ չկրցան ձերբազատիլ անոր հմայքէն։ Նոյնն էր պարագան Յակոբ Օշականի՝ արձակագիրներու դաշտին մէջ։ Ես գրեցի իմ առաջին հրատարակուած բանաստեղծութիւններս իմ համալսարանական ուսման տարիներուն, երբ եկած էի Ամերիկա ուսանելու։ Եւ այդ կէտին վրայ իմ աշխարհս յետպատերազմեան համաշխարհային քերթողական շարժումն էր եւ յատկապէս Նիւ Եորքի ստեղծագործական կաթսան։ Իմ կարծիքով, այդ մեծ աշխարհին հետ մեր ընդհանրութեան առաջին յայտարարը հաստատողը Վահէ Օշականը եղաւ։ Աւելի քան իր նախորդը՝ Սարաֆեանը։ Ես ճանչցեր էի Վահէն դեռ Պէյրութ գտնուած շրջանիս, բայց մեր իսկական փոխ-հաղորդակցութիւնը տեղի ունեցաւ, երբ երկուքս ալ կ'ապրէինք այս բազմազգ եւ անազգ ովկիանոսի բարդ կենսոլորտին մէջ։

Իմ յիշողութեանս մէջ ձեր անունը, որպէս երիտասարդ գրող, կապուած է Ահեկանին եւ Բագինին։ Գրականութեամբ հետաքրքրուած մեր սերունդը հմայքով կը նայի ձեր սերունդի գրողներուն եւ այդ տարիներուն Պէյրութի գրական շրջանակներուն եւ անոնց ունեցած աշխոյժ կեանքին։ Ինչ յուշ կամ հետաքրքրական դէպք կ'ուզէք պատմել մեզի այդ օրերէն։

Թէ *Բագին*ի եւ թէ *Ահեկան*ի հիմնադրման տարիներուն, ես արդէն կը գտնուէի Պէյրութի մեր կայքէն հեռու։ Ինչպէս գիտէք, *Բագին*ը լոյս տեսաւ 1962-ին, իսկ *Ահեկան*ը՝ 1966ին։ Անոնք իմ ուսանողութեան տարիներն էին ԱՄՆի մէջ։ Յետագային, ասպարէզիս բերմամբ, իմ ճամբորդութիւններս յաճախ հնարաւորութիւն ընձեռեցին հանդիպելու Պէյրութ եւ գտնելու ընկերներս եւ ըլլալու մեր գրական խօսքի օճախներու մտերմութեան մէջ։ Յատկապէս *Ահեկան*ի հրատարակութեան շրջանին կը յիշեմ մասնակցած ըլլալ խումբի քանի մը ժողովներուն եւ քննարկումներուն։ Այդ հանդիպումները ընդհանրապէս տեղի կ'ունենային Գրիգոր Շահինեանի տան մէջ, Գրիգորին եւ սիրելի Արաքսիին ջերմ հիւրընկալութեամբ։ Բացի այդ պարագայական պատեհութիւններէն, իմ կապս մեր երկու հանդէսներուն հետ եղած է հեռակայ, բայց հետեւողական։

Յո՛ւշ մը։ Սիրո՛վ։ Պատմեմ վերոյիշեալ երկու հանդէսներու հրատարակութեան նախորդ հանդիսացող Պօղոս Սնապեանի համարձակ մէկ նախաձեռնութեան մասին, որ կը թուի սրբը-

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 24

ւած ըլլալ մեր հաւաքական յիշողութենէն:

Խօսքս կը վերաբերի Պօղոսի խմբագրութեամբ լոյս տեսած *Միջնաբերդ* գրական տարեգրքի հրատարակութեան: Իմ գրքերուս ներկայ դիզուածքին մէջ, ես չկրցայ գտնել *Միջնաբերդ*ի երկու հատորները. հետեւաբար կ'ապաւինիմ իմ յիշողութեան՝ տարեգրքի մեկնարկի այդ յիշատակելի պահը վերականգնելու ճիգիս մէջ:

Կարծեմ 1956ն էր: Այդ շրջանին, Պէյրութի գրական բեմերն էին Անդրանիկ Ծառուկեանի *Նայիրի* շաբաթաթերթը, Համազգայինի *Ակօս*ը եւ Թէքէեան Մշակութային Միութեան նոր ճամբայ ելած *Շիրակ* գրական ամսագիրը Զարեհ Մելքոնեանի խմբագրութեամբ: Երեքն ալ, այդ կէտին վրայ, անբաւարար էին գրական կեանքի առաջնորդողներ հանդիսանալու: Այդ օրերուն էր, որ Պօղոսը խորհրդակցութեան հրաւիրեց զիս եւ իմ ճեմարանական ընկերս՝ Սերոբ Երէցեանը, եւ պարզեց գրական տարեգիրք մը հրատարակելու իր գաղափարը:

Մեզի համար դեռ նոր էր գաղափարը եւ ուշադրութեամբ կը լսէինք Պօղոսին խանդավառ եւ պոռթկուն բացատրութիւնները: Ան մանրամասնօրէն կը նկարագրէր, թէ ինչպիսի՛ն էր ըլլալու այս—դեռ չստեղծուա՛ծ... —նոր բեմը եւ թէ իրապէս ո՛ւր էր հասնելու ան... Պարզ էր, որ «բերդ»ը արդէն կառուցուած էր Պօղոսին—միշտ անհանդարտ—երեւակայութեան մէջ եւ ան շատ աւելի մեծ էր իր յղացքով, քան անոր տարեգրքային նախաքայլը, որուն աշխատանքներուն մասնակցելու կը կանչըւէինք ես եւ Սերոբը: Նախաձեռնութիւնը—բնականաբար—չունէր պիւտճէ եւ բացարձակապէս զուրկ էր բոլոր տարրական արտադրողական հնարաւորութիւններէն, բայց այդ բոլորը... մանրամասնութի՛ւն էին Պօղոսի յաղթարշաւին առջեւ: Անոնք արգելք մը չէին, որ Պօղոսը համարձակէր... երազել եւ մեզ ալ վարակէր իր հսկայ ոգեւորութեամբ: Պէյրութի մեր տաքուկ ածուին մէջ միշտ գտնուած են հայ գրքին լուռ պաշտամունքովը ապրող առեւտրական աշխարհի մարդիկը եւ Պօղոսը գիտէր վարակել նաեւ զանոնք... Պիւտճէն մէջտեղ եկաւ, երբ արդէն մենք Պօղոսի առաջնորդութեամբ եւ ոտքով-ձեռքով լծուած էինք աշխատանքի:

Այդ գործի բովին մէջն էր, որ Պօղոսը առաջարկեց ինծի կարդալ եւ գրախօսել Վահէ Օշականի նոր լոյս տեսած *Պատուհան*ը... «Ուրիշ բանաստեղծութիւն է», ըսաւ, «կարդա՛ եւ յետոյ կը խօսինք»: Ինք կարդացեր էր եւ գրքին էջերը լեցուցեր՝ իր ընդգծումներով, նշումներով: Գիրքը արդէն իսկ յոգնած էր անցած ըլլալով Պօղոսին «հարցաքննութիւն»ներէն: Շուտով պիտի անդրադառնայի, որ ատկէ աւելի խօսուն խորագիր մը չէր կրնար ընտրած ըլլալ Վահէն գէթ ինծի համար այդ օրերուն... Վահէին գիրքը իսկական պատուհան մըն էր նոր բանաստեղծութեան մը վրայ բացուող: Աշխարհընկալման նոր փորձառութի՛ւն մը: Կը կարդայի մտքի վերիվայրումներով: Հոն կար յափըշտակութիւն, զարմանք, ընդվզում, կասկած... Յաճախ կրկին ու կրկին կը կարդայի Վահէին տողերը եւ՝ բարձրաձայն: Ես գրախօսեցի *Պատուհան*ը՝

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 25

տող առ տող հարցադրելով ինքզինքս: Կը զգայի գրքի տողերուն տագնապահար անհանգստութիւնը: Այսօր կրնամ ըսել–եւ ըսած եմ Վահէին–, որ ես *Պատուհան*ով սկիզբ առնող քերթողական նոր տողը սկսայ իսկապէս իմս ընել, երբ մտեր էի Արեւմուտքի անծայրածիր առանձնութեան մէջ:

Երկար տարիներ ապրելով Ուաշինկթըն, կրնա՞ք ըսել որ ապրուած էք ամերիկեան մշակոյթէն կամ գրականութենէն: Ինչպէ՞ս:

Քաղաքակրթական հսկայ աւազանի մը կեանքին մաս կազմելով, կարելի չէ խուսափիլ անոր բազմազան եւ ամէնօրեայ պատուաստներէն: Իմ եւ Վրէժուհիին միասնական փորձառութիւնը բնականօրէն մեզ կապած է մեզ շրջապատող կենցաղային իրականութեան: Մեր չորս զաւակներէն երեքը ծնած են Ամերիկայի մէջ: Վերջինը՝ Լոնտոն: Մեր ութ թոռները ծնած են ու կ'ապրին հոս: Ասոնք ուժեղ գործօններ են մարդուս ստեղծագործական կեանքին վրայ: Նաեւ գոյութիւն ունի ամերիկեան կեանքէն թափանցող լեզուամտածողութիւնը: Այս իրականութիւնը կարելի չէ եւ պէտք չէ ուրանալ:

Բայց կայ միւս երեսը մեր կեանքին: Մենք ի յառաջագունէ մերժած ենք այլասերման ընթացիկ կերպարը: Մենք մերժած ենք զիջիլ մեր ինքնութիւնը մեզ շրջապատող մեծ մշակոյթին: Մենք ճիգ ըրած ենք սորվելու Արեւմուտքի մեծ մշակոյթէն առանց զայն մերժելու: Մենք՝ ինքներս գիտակցաբար գծած ենք սահմանը Փաւստոսի յիշած «հայկական հող»ին եւ «պարսկական հող»ին միջեւ: Եւ ասիկա երբեք հեշտ չէ եղած: Եղած է ամէնօրեայ մղձաւանջ մը, որուն նայած ենք որպէս մարտահրաւէրի: Տարիներ շարունակ, մեր ճաշասենեակը եղած է դպրոց մեր զաւակներու հայեցի դաստիարակութեան համար:

Միւս կողմէ, մենք մերժած ենք ազգային կէթթոյի գաղափարը: Մերժած ենք մեկուսացումը: Մենք փախուստ չենք տուած ամերիկեան մշակոյթի յառաջացող լաւային առջեւէն: Մենք՝ ինքներս եղած ենք յարձակող, քննարկող, ընտրող՝ մեծ մշակոյթէն մեզի եկող արժէքային ճնշումներուն դիմաց: Յաւատացած ենք Սփիւռքի մեր աճելավայրերու զօրութեան եւ մեր բաժինը վերցուցած ենք ընդհանրական պայքարին մէջ:

Ի՞նչ է այս բոլորին հանրագումարը մարդուս ստեղծագործական կեանքին մէջ: Այո, իմ բանաստեղծութիւնս, առաջին հերթին, պատասխան մըն է տըրուած մեզ հոգեպէս արիւնաքամ ընող աքսորին, որ կ'ապրի մեր մէջ որպէս յիշողութիւն: Ես կ'ապրիմ ազատագրըման կռիւին մէջ: Ասիկա մեր ազգային կացութիւնն է: Ան մանաւանդ Սփիւռքի կացութիւնն է: Բայց նաեւ կը հաւատամ, որ ան ընդհանրական մարդո՛ւն կացութիւնն է, որ կ'ապրի ինքզինքէն առեւանգուած... Իմ առաջին գիրքս գրուած է Նիւ Եորքի մէջ եւ անքակտելի մասն է այդ դժոխքին: Աւելի վերջ, գործած ըլլալով մայրաքաղաք Ուաշինկթընի քաղաքական ներքին բաւիղներուն մէջ, իմ քերթողական մտածողութեան մաս կազմած են կեանքի այն

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 26

բնազդները, որոնց պէտք ունի մարդը իր ճամբան գտնելու համար:

Բայց նաեւ—ինչպէս բոլոր իմ գըրչակիցները Սփիւռքի մէջ—ես մտքով ապրած եմ ու կ'ապրիմ բոլոր այն տեղերը, ուր մեր էութեան շշուկներն են եւ յատկապէս՝ մեր հայրենի երկրի դեռ չյայտնաբերուած կածանները: Շատ լայն է մեր հոգեկան կեցավայրը, քանի որ մեր հաւաքական նստուածքը համաշխարհային է այսօր: Բայց նաեւ նեղ է մեր կեցավայրը, քանի որ ան յաճախ կը սահմանափակուի հայութեան մանրաշխարհով: Հարցո՛ւմ. ո՛ւր կ'ապրի Սփիւռքի բանաստեղծը… Շատ բարդ խնդիր մըն է ասիկա: Կ'արժէ գրել այս մասին: Այդ հարցումին պատասխանով կրնայ նաեւ բացայայտուիլ Սփիւռքի գաղտնիքը:

Գրողներու հետ կատարուած հարցայրոյցներ կարդալը կամ ունկընդրելը սիրելի ժամանցներէս մէկն է: Վերջերս, կանխայան գրական ցանցերու վրայ կը հանդիպիմ աշխոյժ քննարկումներու «գրականութիւն եւ քաղաքականութիւն» թեմային շուրջ: Անշուշտ թեման նոր չէ, սակայն գրելը որպէս «քաղաքական աքթ» կամ գրելը որպէս «պատմութեան արխիւագրում» դարձեալ լայն տեղ կը գրաւէ գրողներու քննարկումներու ծիրէն ներս: Անշուշտ խօսքը գեղարուեստական գրականութեան մասին է: Ի՞նչ ունիք ըսելիք այս մասին: Արդեօ՞ք ձեզի համար գրելը «քաղաքական աքթ» մըն է:

Այն չափով, որ քաղաքական *աքթ*ը կը ճգնի լուծել մարդուն գոյութենական խնդիրները, կարելի չէ ուրանալ անոր տեղը ստեղծագործութեան մէջ: «Քաղաքականութի՛ն», կ'ըսէ Կոստան Զարեանի հերոսը *Բանկօօպ*ին մէջ, «այո՛, բայց Արիստոտէլեան իմաստով…»: Այսինքն երբ անհատն ու համայնքը իրենց առջեւ դրած են Սոկրատի «ճիշդ ապրելու» յանձնառութիւնը: Երբ համայնքի գոյատեւումը կապուած է ո՛չ միայն անոր ֆիզիքական պահանջներու գոհացման, այլ նաեւ—այլ մանաւա՛նդ—անոր բարոյական կեանքի որակին: Երբ համայնքը կը հաւատայ, թէ ունի բարոյական ուժը մարդուն ներքին կեանքի հակասութիւնները հաւասարակշռելու եւ ի վերջոյ հարթելու:

Բայց կարեւոր է չշփոթել գեղարւեստը հրապարակագրութեան հետ: Այն, ինչ որ կը պահանջուէր գեղարուեստագէտներէն խորհրդային կարգերու տակ, անարգանք էր գրողին կամ արւեստագէտին ստեղծագործական առաքելութեան: Հակառակ այդ կաշկանդումներուն, բանաստեղծութիւնը յաղթանակող դուրս եկաւ: Ան յաղթանակեց, քանի որ ո՛չ մէկ ուժ կրնայ կասեցնել քերթողական ներշնչման ազատ ընթացքը: Ոչ իսկ մահուան ուժը: Վկա՛յ՝ Դուրեանն ու Մեծարենցը: Վկա՛յ՝ Վարուժանը՝ որ շարունակեց ստեղծագործել գերութեան մէջ մինչեւ իր մահուան օրը:

Եւ սակայն պէտք չէ խախտել մէկ ոսկեայ պայման: Բանաստեղծը պիտի խօսի ու գործէ բանաստեղծութեան զինարանով, երբ ծնունդ կու տայ իր քերթողական տողին: Կարելի չէ դաւել այս կանոնին:

Դաղեստանցի ժամանակակից գըրողներու գործերը կարդալով,

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 27

օրինակ՝ Նաժուան Տարուիշի, կ՚անդրադառնամ որ անոնք հետամուտ են ո՛չ թէ ուղղակի իրենց քաղաքական դատը ներկայացնելու կամ անպայման խօսելու կորսուած երկրի մը մասին, այլ կեդրոնանալու իրենց սփիւռքեան ինքնութեան վրայ, որուն մէջ անուղղակիօրէն կամ ուղղակիօրէն կը մտնեն հողային հարցերը եւ այլն: Ինչ կը խորհիք, արդեօք սփիւռքեան մեր այսօրուան գրականութիւնը կ՚արտայայտէ՞ սփիւռքեան ինքնութեան խնդիրները: Եթէ այո, ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս: Եթէ ոչ, դարձեալ ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս:

Նաժուան Տարուիշէն շարք մը բանաստեղծութիւններ կարդացած եմ եւ յատուկ ըմբոշխնումով: Բայց կը ցաւիմ, որ մօտէն ծանօթ չեմ պաղեստինեան գրականութեան: Պաղեստինցի ընկերներու հետ իմ խօսակցութիւններս տարիներու ընթացքին զիս համոզած են, որ պաղեստինցի մարդը հետզհետէ կը մտնէ հայ մարդու գոյութենական կացութեան մէջ: Տարագրութիւնը ժամանակաւոր վիճակ չէ այլեւս: Ան գոյավիճակ է իր ներքին հոգեբանական պահանջատիրութեամբ, որուն հետ պիտի ապրի տարագրութեան մէջ ծնած սերունդը: Ապրիլ ժառանգութեամբ, թէ… ապրի՞լ: Ինչպէ՞ս կը կողմնորոշուի անիրաւուած անհատը ինքնիր կացութեան հետ դէմ յանդիման:

Սփիւռքի մեր գրականութիւնը ծանըր հարուածներ կրեց: Քանի որ ըՍփիւռքի քաղաքական հողը ենթարկըւեցաւ մէկէ աւելի վերիվայրումներու: Սփիւռքը նոր սկսած էր ձեւաւորուիլ որպէս ինքնուրոյն անհատականութիւն, երբ մէկը միւսին ետեւէն մարիլ սկսան հայրենամերձ Սփիւռքի օճախները: Գրականութիւնը, որ իր նոր հողը կը փնտռէր, կրկին եղաւ արմատախիլ եւ «ապաստանեցաւ» Արեւմուտքի ոստաններու ապահովութեան: Եւ, անշուշտ, պէտք է ընդգծել գրական կեանքով ապրող մարդուն աստիճանական փոշիացումը ամէնուրեք:

Այսօր ունինք երկու գրականութիւն Սփիւռքի մէջ: Առաջինը «հին խօսք»ն է, որ իր դիեցումը ստացած է հայրենամերձ Սփիւռքի օճախներէն եւ կը յամառի մնալ պատնէշին վրայ: Երկրորդը «նոր խօսք»ն է, որ անխիշխանական ծիլեր կ՚արձակէ ամէն կողմէ… Հարցո՛ւմ. Սփիւռքի մեր գրականութիւնը կ՚արտայայտէ՞ սփիւռքեան ինքնութեան խնդիրները: Ես կը ջանամ հեռու մնալ ընդհանրացումներէ: Այնուամենայնիւ հարցումը շատ տեղին է: Պիտի ըսեմ, որ մեր ինքնութեան խնդիրները (որպէս տարերային նստուածք) ներկայ են Սփիւռքի գրականութեան մէջ, բայց գրական բեմը շատ հեռու է այդ տագնապին հրաբխային խառնարանը ըլլալէ: Թերեւս այն պատճառով, որ Սփիւռքը ազդու գրական բեմ չունի այլեւս… (*Բագին*ը միակ կենդանի մարտկոցն է այսօր): Կը համարձակիմ ըսելու, որ տարողունակ գրական բեմ Հայաստանն ալ չունի ներկայիս: Մենք ունինք Լա Մանչայի մարդուն նմանները աշխարհի հրապարակներուն վրայ, որոնք ունին խենթութիւնը ճակատելու հողմաղացներուն դէմ: Կա՛յ գիրք մը, որուն մէջ Սփիւռքի մարդը կրնայ գտնել իր լուսաբանութիւնը: Կան քանի մը գրքեր եւ բանաստեղծութիւններ: Վստահ եմ, որ

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 28

ուրիշներ եւս պիտի ծնին: Այդ մէկը չի նշանակեր, որ ինքնաբերաբար տեղի պիտի ունենայ *catharsis*ը հայ մարդու կեանքին մէջ: Մաքրագտումի գործօնները շատ թոյլ են եւ պարագայական:

Սփիւռքի մարդը ներկայիս կը գտնուի անհեթեթ իրականութեան մը մէջ: Ան հազիւ սկսած էր ի մի բերել իր ծննդավայրը, իր բնակավայրը եւ իր հայրենավայրը մէկ նախադասութեան մէջ, երբ ինքզինք գտաւ պարտեալի դիրքին մէջ: Ան յանկարծ պարտուած է եւ վերըստին հայրենազրկուած՝ այն իսկ թըշնամիէն, որ կազմակերպած էր իր ցեղասպանութիւնը դար մը առաջ: Ան նաեւ դաշունահարուած է աշխարհակարգի ուժերէն եւ առաջին հերթին՝ Ռուսաստանէն: Սփիւռքը, որ յեղափոխական իրականութիւն մըն էր պատմութեան վճիռը հերքող, յանկարծ հարցականի տակ է որպէս ինքնութեան զէնք: Այս բոլորէն կը հետեւի այն, որ գրագէտն է, որ պիտի բանայ ճամբան այս հոգեբանական անելէն դուրս գալու: Այն ինչ, որ գրած ենք ցարդ, կը պատկանի անցեալին: Սփիւռքի մեծ խնդիրները մեր առջեւն են դեռ:

Զեկի համար ի՞նչ կը նշանակէ Սփիւռքի մէջ գրող ըլլալը:

Կարծեմ պատասխանեցի այս հարցումին նախորդ հարցումի շրջանակներուն մէջ:

Գրողը ընկերային բազմապաշտօն ներկայութիւն մըն է Սփիւռքի մէջ, ինչպէս ընտանիքի հայրն ու մայրը, ինչպէս քահանան. ինչպէս ուսուցիչը, ինչպէս խմբագիրը, ինչպէս քաղաքական գործիչը: Ան ընդհանրապէս կ'ապրի քաղաքական կեանքով: Բայց որպէսզի ան մտնէ իր իսկական առաքելութեան մէջ, ան նաեւ պէտք է ապրի իր ստեղծագործական կեանքի բացարձակ առանձնութեան մէջ: Առանձին: Մեր լեզուի ամենէն խորհրդաւոր բառերէն մէկն է ասիկա: Ինքն իր անձին հետ: Ստեղծագործական ներուժը բազմութիւն չի սիրեր: Հասարակութիւնը պիտի գիտնայ յարգել քերթողական ներուժին այդ սրբազան իրաւունքը: Պիտի գիտնայ բանաստեղծին մէջ փնտռել իր հոգեւոր կեանքի լուսաբանութիւնը: Ասիկա յատկապէս կարեւոր է Սփիւռքին համար, քանի որ գոյութենական կռուին առաջնագիծը իր հոգիէն կ'անցնի:

Վերջապէս կայ նաեւ մնայուն իրականութիւն մը: Բանաստեղծը կ'ապրի օտարման մէջ նոյնիսկ երբ իր հայրենի հողը ունի որպէս ենթահող: Այս ցնցիչ իրավիճակը ամենէն աւելի հայ բանաստեղծն է, որ կը դիմագրաւէ այսօր: Հետեւաբար հայ քերթողը մեծ պատգամ ունի տալիք մարդկութեան: Բանաստեղծը մնայուն բնակիչն է օտարման: Ան միշտ կ'ապրի Սփիւռքին մէջ: Ան ճակատագրուած է Սփիւռքին եւ կը կռուի այդ ճակատագրին դէմ: Ան Ոդիսեւսն է, որ կը ճգնի վերադառնալ տուն...

Գրողը լեզու ստեղծող է, լեզու պահող չէ, համաձա՞յն էք: Ինչո՞ւ:

«Գրող»ը շատ ընդհանրական իմաստ մը ունի եւ, սկզբունքով, կ'ընդգրկէ նաեւ լեզուին պահապանները: Կարծեմ մենք պէտք է մասնաւորենք մեր խօս-

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 29

քը արուեստագէտ գրողի առաքելութեան: Մեր լեզուն մեր ինքնութեան բանալին է: Հարստութիւն մը՝ որ միայն կ'աճի, եթէ անոր տէրերը ապրին անոր մէջ: Լեզուն կը մեռնի, երբ լեզուատէրը կը մեռնի լեզուին մէջ: Բանաստեղծին կապը լեզուին հետ կենսական է եւ ճակատագրական: Բանաստեղծին պատգամը կրնայ միայն տեղաւորուիլ այն լեզուին մէջ, որ կը ձեւաւորուի բանաստեղծի դարբնոցին մէջ: Բառերը նոյնն են. քերականական կանոնները նոյնն են, բայց տողը կ'ապրի բառիմաստներէն եւ կանոններէն անդին. այսինքն՝ նոր իմաստներով ու նոր կենսականութեամբ: Իւրաքանչիւր բանաստեղծ ինքնիր լեզուին դարբինն է: Իսկ լեզուն կ'ապրի ու կը պահպանէ ինքզինք, երբ ան ամէն օր նոր կեանք կ'առնէ բանաստեղծութեան աւիշով: Բանաստեղծը այդ շարունակական վերակենդանացման հոլովոյթին առաքեալն է: Իսկ լեզուի որակին տիրութիւն ընող բազմաթիւ հաստատութիւններ պիտի ունենայ հասարակութիւնը:

Կարօ Արմենեանը երբ պիտի հրատարակէ բանաստեղծութեան իր նոր հատորը:

Կարօ Արմենեանը մեղաւոր է մեղանչումի մէկէ աւելի յօդուածներով: Եւ կ'ապրի այն յոյսով, որ մօտ ապագային պիտի կարողանայ քաւել գէթ այս մէկ մեղքը: Երախտապարտ եմ յիշեցման համար:

Մարտ 23, 2021
Ուաշինկթըն

Fall-8 (speak to strangers), 65x95 cm, oil on canvas, 2013 (in collection).
Գործ՝ Տիանա Յակոբեանի

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 31

ԱՆԱՀԻՏ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

մանրուքներ մասունքի

* * *

աշնանային ծառին
վերջին տերեւին նման
կառչած ճիւղին
կ'երերաս աջ ու ձախ

չես ուզեր քակուիլ
մինչեւ վստահ ըլլաս
թէ պիտի չհասնի
հարուածը կացինին
հաստ բունին

ամուր կառչած
ծառիդ ճիւղին
կ'երերաս աջ ու ձախ
ու կը տոկաս
մինչեւ ընձիւղի
ծառդ վաղեմի

* * *

երբ անցեալդ
առաջ անցած
դիմացդ է կանգնած
այն ժամանակ
համր ու մանր քայլերով
կը նահանջես
դէպի ապագան

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 32

* * *

ու կը փախչիս
աղմուկէն
հասնելու հոն
անհասանելիին
ու կը բախիս
լռութեան
ապա կը վերադառնաս
ոչ որպէս արձագանգ
այլ
նոր ձայն

* * *

առուակին վրայ
կամուրջ մը
որ կը միացնէ
մէկը միւսին

առուակին վրայ
կամուրջ մը
որ կը հեռացնէ
մէկը միւսէն

իսկ դուն
ջինջ առուակը
կամուրջին տակի
որ կը բխի
բարձունքներէն
գլգլալով
կը հոսի
թէ՛ կը հեռանայ
թէ՛ կը մնայ

* * *

բաղձալ
ըղձալ

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 33

եւ վերջապէս
չըլլալ

բաղձալ
ըղձալ
եւ վերջապէս
ինչու չէ
ըլլալ

* * *

ձեռք ձեռքի
շղթայուած
կը գլորինք
բարձունքներէն
դուն եւ ես
մինչ հոն
անդունդին մէջ
անհամբեր կը սպասէ
ան՝
արքայազունը անիծուած

* * *

մի՛ զանգատիր
երբ մէկ կողմդ ցաւի
քանի շատ շուտով
միւս կողմդ ալ պիտի ցաւի

իսկ երբ շատ շուտով
միւս կողմդ ալ ցաւի
նախկին ցաւդ
պիտի դառնայ տանելի

ահաւասիկ
հին ու նոր ցաւերդ գրկած
պատմութեան էջերուն վրայ
կանգնած ես շուարած

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 34

ո՞ր մէկն է տանելին
հի՞նը թէ նորը
ո՞ր մէկն է անտանելին
նո՞րը թէ գալիքը

* * *

սկիզբէն էր
ցաւը

մի՛ լար
ըսին
վաղը մեծնաս
ցաւդ կը մոռնաս

դուն մեծցար
ցաւդ ալ մեծցաւ

մի՛ լար
ըսին
վաղը ծերանաս
ցաւդ կը մոռնաս

դուն ծերացար
իսկ ցաւդ
մի՛շտ
երիտասարդ մնաց

վստա՛հ եղիր
ըսին
վաղը հոգիդ աւանդէ
հոն
ցաւ ըսուածը
գոյութիւն չունի

վերջապէս
թեւեր առիր
թռար գացիր
ցաւիդ հետ միասին

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 35

հո՛ն
ուր ցաւ ըսուածը
գոյութիւն չունէր

* * *

մասունքը
մանրուքը
եւ
մնացուքը

անահիտ
քսան քսանմէկ

Flight 5. Գործ՝ Տիանա Յակոբեանի

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 37

ՍԱԳՕ ԱՐԵԱՆ

ՎԵՐՋԻՆ ԿԱՅԱՐԱՆԻ ԱՂՕԹՔ

ընկերներուս...

Եթէ հաւատաս, որ վերջին կայարանի
Վերջին պահուան անցումը քու մէջդ է...

Եթէ գրկես հին վաղեմի սէրերդ...
Ու պտըտիս երջանկութեան սենեակներուն մէջ,
Ուր կապոյտ են բոլոր աչքերը,
Ուր աչքեր են սենեակները
Եւ սենեակներ են աչքերը վաղեմի սէրերուն,
Որ պաշարած են ապրումներդ ամէն պահ:
Ձիրենք բերած-քաշած ես հետդ,
Բռնած ես անոնց կատարելութեան ձեռքերէն,
Կառչած ես անոնց ոգիին
Եւ ճերմակ օթոյիդ մէջ մոռցուած աղօթքի փշուրներուն:

Առաւելագոյնը մինչեւ Պիքֆայան՝ մեր հոգիի ապրումներուն,
Կամ մինչեւ վերադարձը գերի ինկած բառերուն,
Որոնք ինկան աշնան բարի մեղեդիի մը մէջ:

Հիմա ամէն տեղ դիմակներ են:
Դիմակներ կը բաժնեն,
Դիմակներ են քիթերուն վրայ, բերնին, քթածակերուն, երազներուն...
Երազներն անգամ դիմակներով կը տեսնեմ,
Եւ մինչեւ հատնումը մեծ կիրքի պահերուն,
Դիմակ կը դնեն սէրերուն վրայ... աղամանին... մոմակալին,
Դիմակ՝ մոխիր դարձող դիակներուն
Եւ անշնչացած մարմիններուն,
Որոնք մեզ մօտիկ կը դարձնեն հողին
Ու խոնաւ հողի կարօտներուն:

Ես վարագոյրը կը բանամ դիմակներուն,
Լոյսերուն հետ խօսիլ կ'ուզեմ,
Տրամագիծը կը գծեմ լեզու–հայրենիքին,

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 38

Որուն մէջ աճեցանք ես եւ դուն:

Մեր լեզուն կը խօսիմ,
Մայթերուն վրայ, անձրեւին հետ,
Ու այն ընկերներուն, որ հասկցան մեր աչքերուն գոյնը
Եւ տեսան մեզ,
Մեզ ընկալեցին,
Հաղորդուեցան մեր սեղաններուն վրայ
Մոխիր չդարձած դիմակներուն համար...ու բաժակներուն,
Որ մեզ կը կապեն հին սպասումի մը,
Որ դեռ պիտի գայ...

Չէ որ, սիրելիս, մենք հոգիի սենեակներուն մէջն ենք:
Մեր հոգին ուրիշ հոգիէ է:
Լրագրութեան բոլոր կանոնները թափեցինք ջուրին մէջ,
Հոն խառնեցինք մեր կարօտը անսահման,
Բայց չլացինք առաջուան պէս,
Որովհետեւ գիտէինք, որ անպայման պիտի տեսնենք զիրար:

Մեր պահը սէր չէր,
Մեր պահը աւելի նուիրական էր ու մաքուր:
Մենք աշխարհի ամենահեռու կէտին վրայ մեր բառը դրինք:
Մենք չմեռանք, որովհետեւ հաւատացինք այդ բառին:
Սիկարէթի խոտին մէջ ծխեցինք Շուշանեանի սիրտը,
Եղիան երգեցինք
Ու վեհերոտ հայեացքով նայեցանք աճող սօսիներուն:
Փակեցինք մեր լերան ծիրը,
Դարձանք ամայութեան
Ու յաղթեցինք:

Մահուան ահէն քալեցինք,
Գէորգին անունը դրինք, Քրիստափորին, եւ միւսներուն,
Որոնք այսօր կը հոսին մեր երակներէն:
Ապրեցանք ոչ թէ ապրումի պահուան համար,
Ոչ ալ դիմակները պատռելու ոգիով,
Այլ ապրեցանք, որովհետեւ մեր մէջ սիրոյ թախիծն էր,
Խոնաւ մայթերէն հասնող մեր երակներուն:
Լեցնելու համար մեր սրտերը
Եւ անոնց երազները վառելու,

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 39

Որոնք վաղը պիտի գան:
Սառը ձուկերուն պէս արգանդներուն մէջ,
Երբ Ճիմ Մորիսընի բառերը թաց-թաց մեզ սպառնացին
Ու հաւատացուցին, որ նորէն պիտի ապրինք Սէրը
Իր ամբողջ վեհութեամբ:
Եւ Համրայի փողոցներէն պիտի քալենք
Բանաստեղծութեան ճանապարհները փնտռելու:

Մեր սէրն աւելին էր, սիրելիս,
Մեր սէրն ուրիշ էր,
Տեսակ մը յենակ էր,
Պիրկ արմուկ էր,
Դաշն ծաղիկ էր
Ու խոնարհ թէյի սեղան էր,
Որուն շուրջ կային Վանէն, Էրզրումէն, նոյնիսկ Տիարպէքիրէն մեզի հասած Ճերմակ հաղորդագրութիւններ:
Կային սէրեր տակաւին,
Կար ծովը... իր կապոյտով
Եւ կար գաղափար՝ Կեդրոնականի շէնքին առջեւ,
Որուն սալաքարերը հաշուեցինք ես եւ այդ Ն. Պէզճեանը,
Ամիրային աչքերուն մէջ նայելով
Ու երկար սիրելով այդ քաղաքի մեծ խռովքն ու մեծ աղմուկը:
Մեր անէծքը,
Պահուած էր բոլոր ժամանակներուն համար:
Ու պահուած անոնց համար, որոնք կը կարծէին, որ մեզի յաղթեցին:

Մեր սէրն անպարտելի էր, սիրելիս,
Կեանքին առջեւ,
Դիմակներէն,
Պատուաստներէն
Եւ երկու հարիւր յիսուն միլիկրամ տէքսթամէթազոլէն աւելին...
Մեր սէրն անդիմն էր,
Հեռուն էր,
Մաքուր էր ու... պայծառ:
Որովհետեւ մենք ուրիշ էինք,
ՈՒՐԻՇ վէրքերէ հասած,
Ու նոր կեանքով ապրող:

Սիրելիս...

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 40

ՎԵՀԱՆՈՅՇ ԹԵՔԵԱՆ

ԲԱՐԵԿԱՄ՝ ԱՆՈՒՆԸ ՏԱՂԱՆԴ

Կարելի՞ է իմաստ գտնել սովորական երեւոյթներու ետին: Այո, կարելի է: Յակոբ Օշական մահացաւ 1948ի փետրուար 10ին, ես լոյս աշխարհ պիտի մտնէի մարտ 10ին: Այդ մէկ ամիսը ինչե՜ր խօսեցանք: (Յուսամ բաղդատական չէք ըներ հսկային եւ իմ միջեւ): Ճշդուած օրը Եհովան մօտեցաւ ողջերթի: «Ի՞նչ կ'ուզես որ տամ», ըսաւ, «նկատեցի որո՛ւն հետ խօսեցար գիշեր-ցերեկ: Կրնամ տալ կա՛մ Տաղանդ, կա՛մ Մնացեալ Բաներ»:

«Ես գրող պիտի ըլլամ, ինծի Տաղանդ տուր» ըսի: «Վստա՞հ ես» հարցուց: «Անշո՛ւշտ» ըսի: Այն ատեն մայրս չկար որ ըսէր՝ տամը խորհէ, մէ՛կ խօսէ: Ես ալ լուր չունէի կեանքի խաղերէն որ հարցնէի. «Խնդրեմ մանրամասնեցէք, սահմանեցէ՛ք Մնացեալ Բաները: Մարդկութեան օգուտ ունի՞ն: Ինչո՞վ կը զբաղին»:

«Գրո՛ղ պիտի ըլլամ» յայտնեցի, խելքս գլուխէս թռաւ:

Սահմանները կտրած անցած, փքած, ինքզինք տէր տիրական կարծող շլացուցիչ բան մը կար վերը. երախը բացած բուռ-բուռ սպիտակ հուր կը տեղար բայց ձայն չունէր: Ասիկա արեւը ըլլալու է, մտածեցի. ուրեմն կայնած եմ երկնագունդին վրայ որ ֆըր-ֆըր արեւուն շուրջ կը դառնայ: Հեռուն մօտը իւրօրինակ մոլորակներ, զիրար կը ճանչնա՞ն—չե՞ն ճանչնար, յայտնի չէ: Բայց աշխարհի գիտնականները քուներնին կը փախցնեն եղեր, որ լաւ ճանչնան զանոնք, հոն այցելել առաջ: Անոնք ալ միշտ խորհրդաւոր բաներ ի յայտ կը բերեն: Սեւ խոռոչ մը ցոյց կու տան ու մարդիկ վախուորած երեւակայութեան խառնած իբրեւ թէ ամենագէտ գիտութիւնը, չեն հասկնար թէ ինչու առյաւէտ կը կորսուի ինչ որ իյնայ այդ խոռոչին մէջ:

Երկրագունդին մէկ անկիւնը կեցած հրաշք մը կը սպասէ: Պատճառ մը կայ որ ազատեր եմ չգոյութենէ, ղրկուեր եմ հոս: Տաքուկ եւ ուրախ ընտանիք մը ընդունեց զիս: Կաղանդ, Զատիկ, Վարդանանց (ուրեմն՝ հայ), Բարեկենդան, Կարմիր Կիրակի, Կանաչ Կիրակի: Ապրիլ Քսանչորս (ուրեմն՝ վերապրած հայ): Վերամուտ ու արձակուրդ, գիւղ եւ ծով: Տարեդարձներու մոմեր մարեցի: Յուղարկաւորութեան մոմեր վառեցի: Դպրոց ու մամուլ, եկեղեցի եւ ակումբ: (Ուրեմն՝ տեսիլք ունեցող ազգ): Ընտանիք եւ անտունի: Աշխարհի պատմութիւն, ազգային պատմութիւն: Ապրիլ Քսանչորս: Աստուածաշունչ ու զինամթերք: Հակառակ որ առաջին պետութիւնն ենք որ Քրիստէութիւնը ընդունեցինք, չպաշտպանուեցանք: Պատերազմ ու պատերազմ: Ծնունդ ու ոճիր: Գիտ ու աղէտ:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 41

Համաշխարհային պատմութիւն եւ ազգային պատմութիւն: Ապրիլ Քսանչորս: Հին Հայաստանի քարտէս, հիմա՝ ճստիկ-պստիկ, Ուիլսընեան քարտէսը ջուրը ինկեր է: Արեւելք ու Արեւմուտք (Հարաւ Հիւսիս չկար), Հայաստանը դրախտ, թուրքը՝ սատանայ: (Մայիս 28): Զուլումի եւ ձուլումի հեղեղներ: Հերոսներ եւ ահաբեկիչներ: Ապրիլ Քսանչորս: Զարադուստրա ու Մատամ Պովարի: Մանրանկար ու ժայռակերտ տաճար: Գիտարարութիւն եւ փիլիսոփայութիւն: (Ուրեմն մտախայտ ազգ): Չարը, Բարին, Գեղեցիկը: Բնազանցութիւն, Գոյապաշտութիւն, Արդիւնաբերականութիւն, քարայրի մէջ մոմերու շուքեր: Անշուշտ նաեւ այժմ ու միշտ՝ Ապրիլ Քսանչորս:

Գիրք ու գիրք հաւաքեցի: Խղճացի, խղճացի՜—մարդիկ տասը կը խօսէին, մէկ կամ կէս կը խորհէին: Մարդկութիւնը փրկել մտածեցի, բայց անճրկեցայ:

«Դուն հոգ մի ըներ, ես հո՛ս եմ» ըսաւ Տաղանդը:

Ի՜նչ պէտք ունիմ ծուռ նստելու՝ շիտակ խօսելու համար: Ծուռ բաները չեմ սիրեր, բացի Սասունցի Դաւիթէն: Երջանիկ կեանք մը ունեցանք Տաղանդն ու ես: Այս սահմանափակ աշխարհի մէջ առանց սահմանի ապրեցանք, հարիւրաւոր դրօշակներ սերտեցինք, մոլորակներ անցանք: Ովկիանոսներուն յատակը քնացող նաւերուն օրօր երգեցինք: Լացողին հետ լացինք, խնդացողին հետ խընդացինք: Մարդակերպ կոհակներուն մէջ այնքան լողացի, իրարու հակառակ ուղղութիւններով ընթացող հոսանքներու մէջէն այնպիսի ճկունութեամբ անցայ, որ ինչ լաբիւրինթոսի մէջ ալ իյնամ՝ ճամբայ մը կը ստեղծեմ դուրս գալու (տախտակին զարնեմ, աչք թող չդպնայ): Պատերա՜զմ էր՝ միասին էինք: Անծանօթ երկի՞ր՝ միասին էինք: Քովէս չբաժնուեցաւ, ես ալ զինք շա՜տ սիրեցի: Ազնուական ծագում ունէր, չէր խաբեր, չէր նեղուեր, կ'ուզէր սակայն որ ներկայութիւնը ճանչնամ, միակ անպատեհութիւնը՝ քնանալ չէր սիրեր: Դժուար կ'անցնէր քունի, ամէն առտու կանուխ՝ կարճատեւ քունի ընթացքին տեսած երկար երազները կը պատմէր ժամերո՜վ: Գիշեր-ցերեկ ո՛վ որ այցելէր՝ անոյշ յուզում կը հրամցնէր: Ես կը շաղէի, կը պատրաստէի, ինք կը հրամցնէր: Մենք համերաշխ կեանք մը ունէինք, մինչեւ որ...

Մինչեւ որ օր մըն ալ «Մնացեալ Բաներ»ը հասան: Գաղտագողի հասան՝ լոյսերը մէկ մէկ մարել սկսան: Ես ի՜նչ գիտնայի որ եթէ նախընտրութիւն տուած չեմ Մնացեալ Բաներուն՝ ի՜նչ վրէժխնդրութեամբ կեանքս կը քայքայեն:

Այդ Մնացեալ Բաներուն մէջ՝ տասնամեակներ—երբեմն զուսպ համբերութեամբ, երբեմն կատաղի բարկութեամբ հանդուրժեցի: Տոկացի Մնացեալ Բաներու ահաւոր, հիւանդագին ներկայութեան: Տաղանդը միշտ կ'ըսէր՝ մի՛ վախնար, ես հոս եմ: Տաղանդը ինծի պէս «Ամենայն ինչ ունայնութիւն է» չէր մտածեր: Խորիմաց բաներ կ'ըսէր: Ներքին հրճուանք մը ունէր կեանքի եւ կարեկ-

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 42

ցանք՝ տառապեալի նկատմամբ: Գիշերները որբերու, զրկեալներու կ'այցելէր: Մաքուր օդին կը ներշնչէր-կ'արտաշնչէր, զուլալ ջուրի աղբիւր կը գտնէր: Ընդարձակ պարտէզս ինքը ծաղկեցուց. կաղնի, սօսի, նուռ ու խաղող եւ ծաղկաթեւ ծառեր, հրավառ թուփեր. թիթեռնիկներ, թռչուններ հասան թռվռալով: Երբ զաւակներս ծնան, աղաւնիներու երամ մը պատրաստեց որ արար աշխարհին զարուն աւետեն: Մինչ այդ՝ Մնացեալ Բաները կը խոշորնային, խորշելի կը դառնային, վոհմակի կը վերածուէին:

«Տէ՛ր Աստուած,— ըսի,— սա համաձայնագիրը փոխենք: Տաղանդէն կը հրաժարիմ: Այսինքն ո՛չ Տաղանդը կ'ուզեմ, ո՛չ ալ Մնացեալ Բաները»:

«Մարդ արարածը աշխարհ չմտած կ'որոշէ եւ ցկեանս կ'ապրի անով կամ անոր համար: Արիւնով կնքուած համաձայնագիր է»,— ըսաւ:

Այդ օրէնքը ուրկէ՞ բուսաւ,— մտածեցի,— կ'որոշես որովհետեւ անորոշ է, յետոյ որոշն ալ կը դառնայ անորոշ, անորոշը կը դառնայ մասամբ որոշ, ուզես-չուզես միշտ կ'որոշես: Տարիքդ կ'առնես, կեանքի թոհուբոհէն կ'անցնիս, կ'որոշես որոշումդ փոխել:

«Մի՛ մեղանչեր,— ըսաւ քովը կայնած Միածին Որդին, որ մարդու միտքէն անցածը իսկ կրնայ կարդալ.— Ես քու մեղքերուդ համար խաչուած եմ»:

«Չծնած՝ ես ի՞նչ մեղք ունէի: Ինչո՞ւ պէտք էր անպայման խաչուիլ, սրտակեղեք արիւնիլ երկրի եւ երկինքի միջեւ: Մինչեւ իսկ Ձեր խաչը դո՛ւք կրեցիք մինչեւ Գողգոթա: Հիմա մենք ալ ստիպուած ենք նոյնը ընել. «Ամէն մարդ իր խաչը ունի» կը հաւատանք տխուր տխուր, դարերէ ի վեր: Մենք Ձեզ երանաբաղձ ընդունեցինք. տաճար եկեղեցի մատուռ ուխտատեղի կառուցեցինք: Հողին տակէն, սահմանամերձ երկիրներէն չար ոյժերը քանդեցին զանոնք, աւարեցին մեր բոլոր անշարժ կալուածները. նորէ՛ն կառուցեցինք: Պատերազմի մէջ ինկանք որկրամոլ դրացի ազգերուն հետ: Մեր պարանոցը եւ ձեր սուրը. մեր սուրբ լեռան ոյժով օծուած սուրը եւ ձեր բքած բուրգերու հուրը. ձեր խողխողող եաթաղանը, մեր կենսահուր փիւնիկը: Ձեր տրոնը, մեր միւռոնը:

Երբոր երեսուներեք տարիքը հասնինք՝ տեղ մը կը պահուըտինք որ յանկարծ խաչ մը չտրուի մեզի. Պիղատոս-միղատոս հեռու մնայ: «Գիտէ՛ Աստուած թէ որքան կրնաս կրել՝ ճիշդ այնքա՛ն կու տայ խաչդ». բայց իմ պարագայիս հաշիւները սխալ կ'ընթանան: Կ'եռապատկուին խաչերս, ոյժս կը հատնի, սակայն հասայ Գողգոթա քանի մը անգամ: Ա՛լ վարագոյր կը պատռէր, դուռ-պատուհան կը կոտրտէր: «Անցո՛ւր ինձմէ այս բաժակը» պաղատեցայ, անցուց եւ խաւարում չեղաւ:

Եւ տեսայ որ Յիսուս մեղադրական կը դիտէր զիս՝ մեղաւորիս, անզաղտնապահութիւնս չէր հաւնէր: Չէ՞ր հասկնար որ ինծի համար անհամեմատօրէն աւելի մեծ է մօր մը կսկիծը:

«Ձեզ ծնողքին անգամ չմեղքցաք: Ձեր մայրը՝ իր խոցահար զաւկին ի տես ձեր ցաւը թեթեւցնելու վիշտէն՝ բա՜ց պահեց իր արնաթաթախ աչքերը, ինչպիսի ճիգ թափեց որ չմարի: Կծկուած, կսկիծուած, նայուածքը Ձեզի յառած՝ ան ալ կը խաչուէր: Ծունկերը փական Գողգոթայի հողին»:

«Ճակատագի՜ր», մրմռաց:

«Ուրեմն ճակատագրի կը հաւատաք»:

«Ճակատագիրը ես կը տնօրինեմ»:

«Էհ, ուրեմն պարզ հարցումս չէք կրնար բարդացնել: Ինչո՞ւ ձեզի իբրեւ առաքեալ ծառայող Յուդան հոգեպէս այդքան չարչարեցիք, եւ յետոյ դաւաճան հռչակեցիք: Ահա դարերէ ի վեր մէկ ծառէն միւսը կախաղան կը հանուի: Երբ ամբողջ ըրածը իր պարտաւորութիւնը կատարել էր: Իրմէ դարեր առաջ գրուած էր որ պիտի ծնի այս անձը եւ մատնէ ձեզ: Ընտրութիւն չունէր Յուդան. իր առաքելութիւնը կատարեց: Մարգարէութեան ճշմարտացիութեան, ձեր խաչելութեան յաջողութեան համար գործեց եւ անիծուեցաւ: Չար ոյժը հրեց զինք դէպի մատնութիւն: Չէր կրնար Չարին դէմ մարտնչիլ որովհետեւ ամենազօր ճակատագիրը կը պահանջէր որ այդ արարքը գործադրէ: Յուդան առաջին զոհը եղաւ: Կրնա՞ր խուսափիլ: Ո՛չ: Նախախնամութեան տնօրինած ճակատագիրն էր, իսկ այդ ճակատագիրը Ձեր հայրը որոշած էր: Յուդան մարդ էր ընդամէնը, Աստուծոյ դէմ չէր կրնար կենալ: Բայց առաքելութիւնը կատարելէ ետք խիղճը խայթեց զինք: Չարին զօրութեան տակ անտանելի դարձաւ իր փխրուն կեանքը: Գնաց ինքզինքը կախեց: Այն օրէն՝ երկինքի եւ երկրի միջեւ կախուած մնացած է: Մե՜ղք էր Յուդան: Որպէսզի դուք մարդկութեան մեղքերուն համար խաչուիք՝ ինք դարձաւ քաւութեան նոխազ: Չենք գիտեր ինչպիսի դիմագիծ ունէր, բայց հնազանդ գառնուկի պէս հետեւեցաւ իր ճակատագրին: Եւ յովազի թաթ մը ճանկռտեց իր խիղճը»:

«Դուն Աստուծոյ գործերուն մի՛ խառնուիր»:

«Ես արդարութիւն տեսնել կ'ուզեմ: Ի՞նչ ըսել է գիտակցաբար անմարդկային արարքներու մղել մէկը, որպէսզի գերագոյն նպատակը իրականանայ: Իմ ճակատագիրս՝ զոհերու մասին խօսիլ, արդարութիւն սերմանել կամ վերադարձնել է»:

«Տաղանդդ պարապ բաներու վրայ մի՛ վատներ: Հայ գրականութիւնը տակաւին ակնկալութիւններ ունի քեզմէ: Անցեալը անցեալ է»:

«Ո՛չ, անցեալը նաեւ ներկայ է եւ ապագայ»:

«Ափսոս չէ՞ Տաղանդդ աստուածաբանական հարցերու մէջ կը մխրճես: Քնարերգութիւն կա՛յ, յաղթերգութիւն կա՛յ»:

«Չարի եւ Բարիի մարտնչում ալ կայ, որ տարիքի բերմամբ յաճախանք կը դառնայ: Տաղանդը իր ընելիքը գիտէ: Իր գործին մի՛ խառնուիք»:

Ամբողջ կեանք մը հետը ապրած եմ: Տաղանդը երբեմն զարմացած երեխայ է, երբեմն զայրացած բարեկամ: Երբեմն հզօր արքայ է, խաղաղութեան իշխան,

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 44

անյաղթ ռազմիկ, լեզուի դրօշակ, աղանդ չունի Տաղանդը, իր խորհրդաւոր կրօնքը ունի։

Եթէ կ'ուզէք անմահութեան համը ճաշակել՝ դուք անոր հաւատացէք, կարեւոր չէ որ վստահիք։ Սակայն հաւատացէ՛ք բարեկամիս, որովհետեւ անոր հոգին արդար է եւ նայուածքը բարի, բարի՜։ Մարմինը լուսեղէն շափիւղայ է, եւ մտածումը յոյսի շաւիղ։

Յունուար 2021, Նիւ Ճըրզի

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 45

Flight-10 (feelingred), 95x145 cm, oil on canvas, 2013. Գործ՝ Տիանա Յակոբեանի

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 46

ԾԱՌԻ ՊԻԼԱԼԵԱՆ

ԿԵՑԱՅ...

Ամէն ինչ փորձած էի արդէն... կենալէն զատ:
Իւրաքանչիւր շունչիս հետ, կը մօտենայի մահուան լոյսին: Ուրեմն, դադրեցայ շնչելէ, որպէսզի հեռանամ մահէն: Աչքս ալ գոցեցի, որպէսզի չկուրնամ անոր լոյսէն: Ի վերջոյ ամէն լոյս նոյն նպատակով պիտի չայցելէ, ինչպէս այդ խումբ մը մարդոց, որոնց շունչը նման է մահուան շունչին:

Կարծես ամենէն առաջին անցքը դէպի մարմինս եղած ըլլար այն ասեղը որ կը դադրեցնէր մարդը՝ դադրելէ: Կենալէ:
Միշտ պէտք էր քալէի, վազէի: Կենալ չկար: Չէի կրնար:

Չէիր կրնար միանալ պարողներու այդ խումբին, որոնց ոտքերը, ամէն խնճոյքի, կը հասնէին գետին: Գետին մը, որ կրնաս դիտել միայն դէպի վեր հայեացքով: Այդ շրջանակին չէիր կրնար միանալ, որովհետեւ հոն ըլլալը կ'ենթադրէր ազատ շարժող ուսեր: Անկաշկանդ եւ անտէր:

All the women, 120x180 cm, oil on canvas, 2013. Գործ՝ Տիանա Ցակոբեանի

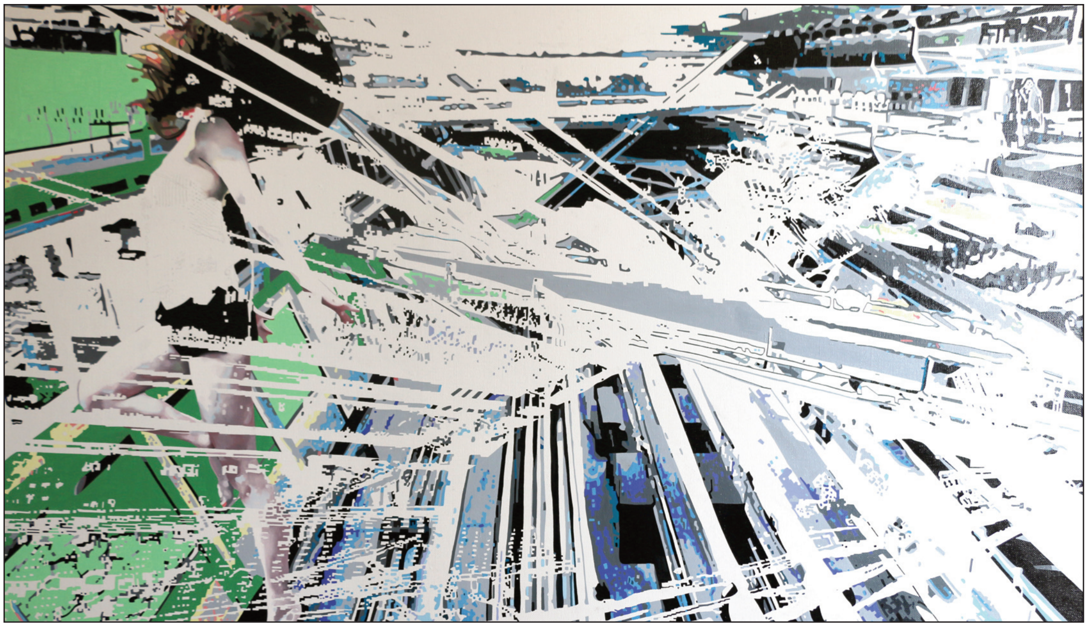

Inner explosions, 95x145 cm, oil on canvas, 2015. Գործ՝ Տիանա Յակոբեանի

Իսկ դո՞ւն:
Գիտես: Եթէ փորձէիր անգիտակից ուսի շարժում մը ընել, անուղղակիօրէն մօտիկներուդ պիտի վնասէիր: Անոնք տէրերը ըլլալով ուսերուդ սառեցումին:
Չես կրնար կենալ, ոչ ալ կրնաս շարժիլ: Ընելիք ունիս: Պէտք է տառապիս:
Եթէ ոչ դուն, հապա ո՞վ պիտի գտնէ ուսիդ ծանրութիւնը հասկցողները, ճամբուն վրայ հանգչող հսկայ քարերը:

Կեցայ այլեւս:
Շուրջդ կը լուռի.– պատճառ չունիս:
Իսկ մէջդ պոռացող ձայն մը արդէն թուազրած է իննսունիններորդ պատճառը:

Շուրջիներդ կ'ըսեն.– աւելորդ ձեւեր մի ըներ: Ել, աշխատէ:
Իսկ դուն՝ պէտք եղածէն աւելի աշխատած ես, ուժիդ սահմանը անցած ես, մաշեցուցած ես մարմինդ:
Մարմինիդ մէջ արձագանգ մը կը շրջի արիւնին հետ միախառն:
– Պիտի իյնամ: Բայց չես կրնար:
– Պիտի իյնամ:
Ինչպէ՞ս ձեռք երկարել ինկողին երբ աչքդ իյնալու տեսարանին վարժ չէ:

– Այս կողմերը ամէն մարդ զօրաւոր է, չես կրնար յոգնիլ:

You have no power here, 120x180 cm, oil on canvas, 2017. Գործ՝ Տիանա Յակոբեանի

Ամբողջ կեանքդ զգացած ես, գիտես, սխալ «բան» մը կայ, ետ քաշող քեզ: Չի ձգեր ազատ շարժիս: Շատ անգամ, աշխատելու մասին մտածելն անգամ կը յոգնեցնէ միտքդ: Եւ դուն, ուժաթափ կը նստիս գետին: Այս անգամ գետին մը, զոր կարելի է դիտել գլխիվայր: Եւ կը մնաս նոյն տեղը: Վայր մը՝ որուն «պլերժի» ես:

Ամբողջ կեանքդ զգացած ես, գիտես, որ հիւանդութիւն մը ունիս, պիտի ունենաս, տակաւին չյայտնուած: Անիկա պիտի չարտօնէ, որ երազներդ իրականացնես: Գիտես, կը տեսնես: Բայց ինչ օգուտ, քովդ նստած, մեռած մարդիկ են միայն:

Խօսելէն ալ այլեւս վազ անցած, մարմինս հյնալու այդ խուճապին մէջ կը փորձէ ինքզինք հանդարտեցնել:
Մարմինդ այնքան գիտակից է, որ նոյնիսկ իր իսկ հյնալու ճանապարհին, ոյժը կը փորձէ հասցնել ձեռքերուդ, եւ ոչ լայկան աչքերուդ:
Մահամերձ այն մարդուն նման, որ վերջին շունչը պիտի գործածէր ոչ մեռնելու, այլ՝ ինքզինք շալկելու եւ յանձնելու հողին:

Ինչպէս ժպտիլ, երբ գիտես որ վերջին շունչդ արձանագրող կամ տաքցնող մը չկայ: Գիտես որ երբ կրկին սիրտդ կատղի, անոր միակ բուժումը ունիս. դուն ես: Ուրեմն պատրաստ պէտք է ըլլաս:
– Պատրաստ պէտք է ըլլամ:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 49

Յարիւրերորդ այցը դէպի հիւանդանոց:
Ինծնսունինն՝ սահմանուելով մտքիդ մէջ, շրջապատուած մտածումներով, իսկ մէկ անգամ ալ գտնուելով ճերմակութեան մէջ:
Պատճառը յստակ չէ տակաւին:
Շունչս կը կարճնայ՝ ապրելէն, աչքերս կը գոցուին՝ ցաւէն, կ՚այրին՝ ջրոտելէն, սիրտս կը պոռթկայ՝ դիտելէն, կը զարնէ ու կը զարնէ, թուքս եւ կոկորդս իրարմէ նեղուած, ուռած, թուքս կը մնայ բերանս, մատներս կամաց-կամաց կը հեռացւին ինծմէ եւ քանի մը կիսատ շունչէ ետք, այլեւս ոչինչ իմս է:
Բերանս չեմ կրնար բանալ: Պիտի ըսեն.— կը բաւէ մտածես, կը բաւէ գանգատիս, ուրախ էիր, լռէ:
Լռեցի: Գոնէ իրենց այդպէս թուեցաւ: Իսկ իմ իրականութեանս մէջ, այդ վայրկեանին լեզուս դարձաւ դէպի ինծի եւ միասնաբար մտանք մեր ապահով տունը՝ միտքս:

Շունչով կամ առանց շունչի: Մահը ներկայ է:
Բոլոր ճակատներուն հաւատարիմ է: Խնճոյքին թէ կռիւին:
Մահը՝ ամէնուր է:
Մահէն՝
մարդ պէտք է սորվի
Ապրիլ:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 50

ԱՆԱՀԻՏ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

* * *

աւելի
դանդաղ
չի կարող լինել,

աւելի դանդաղ
չի լինում հասնել
բանաստեղծութեան,

երբ
ոչ թէ նիւթն է
տրւում իր լոյսին,
այլ
լոյսն է տրւում
նիւթի
փափկութեան...

* * *

ոչինչ չեմ
լսում,
չեմ կարող
լսել—
փակում է ձեռքը ճանապարհը
տան,
ոչ մի ձեռք այնպէս
չի կարող
կանչել,
ոչ մի ձեռք այնպէս նման չէ նրան...
անվարագոյր են դռները բացւում,
անվարագոյր են, ամէնը՝
նշան,

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 51

ես իմ թախիծն եմ
պոկում
ջրերից—
ու իմ
ծաղիկը
լուանում
անձայն…

* * *

կա՜յ մի տեղ,
որտեղ չեն ուզում լինել,
կա՜յ մի տեղ,
որտեղ չեն վերադառնում,

պտուղներով է
գուցէ զարդարուած անկողինը իմ—

չունեմ ես զատում
ու հետապնդում…

ես թոյլ եմ տուել,
որ այս լեռները իմ մէջ
տաքանան,
ինձ թոյլ եմ տուել
մօտենալ
սիրուն,

գեղեցկանում են
հողմահարումից,

ի՜նչ թրթիռներ է
խոստանում հեռուն…

* * *

Սալոնում
մերժուած
Ռոտենի նման

շարունակում եմ
մարմինդ
կերտել։

Օ'ր,
մի' շարժուիր։

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 53

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

S.S.S.-Ն

Աշոտ Բագրատունի Մաակերի ու նրա համախոհների յիշատակին

Մեր մտերիմ քառեակը ծանօթացել էր 13-14 տարեկանում, քաղաքի նորաբաց կարատէի խմբակներից մէկում, ու այդպես էլ մնացինք մտերիմներ: Մինչեւ 17 տարեկանը հասցրել էինք միասին շատ բաներ անել, մի բան չէինք արել, դա էլ արեցինք, բայց վայ էդ անելուն: Համատեղ յիշողութիւններն անթիւ-անհամար են, բայց այդ մէկը չորսս էլ մշտապէս յիշում ենք մշտական քրքիջով ու թախիծով...

– Չկրկնե՜նք S.S.S.-ն,– ասում է Էդգարիկը, մէջներիս ամենից փափկասունը:

– Դա անկրկնելի ա,– ասում է Վահանը, որին ասում էինք Վազաշ, իր ռուսախօս ընտանիքի պէս:

– Հաստատ,– հաստատում է Հրայրը, որին խոշոր լինելու համար ասում էինք Բալու՝ «Մաուգլիի»[1] արջի անունով:

– Դէ վերջացրէ՛ք,– իբր սաստում եմ ես, ու ծիծաղում ենք հազարերորդ անգամ...

Դպրոցն աւարտելուց մէկ տարի առաջ էինք պայման կապել, որ եթէ ընդունւենք ամէնքս մեր ուզած բարձրագոյնը, կը գնանք, մի շաբաթ կը մնանք Բալուենց գիւղի տանը: Աւարտական տարում մեր քառեակը հանդիպեց մենակ մեր ծնունդներին ու Նոր տարուն, քանի որ խրուած էինք պարապմունքների մէջ: Չորսս էլ ընդունուեցինք ու օգոստոսի սկզբին իրականացրինք մեր վաղուց փայփայածը՝ տաս օրով աշխարհից կտրուել Երեւանից երեք ժամ հեռու գտնուող մի գիւղի ծայրամասի առանձնատանը, որտեղ թէեւ մարդ չի ապրում, պայմանները փայլուն չեն, այգի-բանջարանոց չկայ, բայց դէ նոր կեանք մտնող չորս մայրաքաղաքցի ընկերներիս թւում է շատ հրապուրիչ...

Ու չորսով «գցուեցինք» ու գնացինք շուկայ՝ զինուելով ուտելիքի պաշարով: Տնեցիներն էլ տարբեր բաներ դրեցին մեզ հետ, ընդհուպ մինչեւ՝ ձու: Ժամանակները փոխուել են, մի ժամանակ գիւղից էին քաղաք ձու տանում, հիմա՝ հակառակը...

Գիւղ հասանք ու դարպասից մտնելուն պես միայարկ հին տունն ու բակը լցրեցինք մեր ճիչ-գոռոցով: Մի խարխուլ լողաւազան կար բակում, որը լցրեցինք ռռոգման ջրով ու եօթ օր շարունակ գորտերի պէս երկկենցաղավարում էինք:

[1] «Մաուգլի», Ռադեարդ Քիփլինգի հէքեաթը եւ համանուն խորհրդային բազմանկարը:

Ջրից դուրս էինք գալիս միայն ուտելու համար: Մէկ-մէկ էլ՝ երկաթներով մի քիչ մկան լցնելու ու պարելու: Երեւի հարեւանները գժուեցին՝ այդ տաս օրուայ մէջ օրը տաս անգամ լսելով *մագնիտոֆոն*ով բարձր միացրած աֆրիկեան ինչ-որ լեզուով հնչող երգը, որի կրկներգը մեր *կուարտետ*ը բաղաձայն աղաղակում էր.

– Ա՜յիյէ ամվանա՜....

Կամ էլ երգում էինք՝

– Մի միլիոն, մի միլիոն, մի միլիոն, ծիծիլէո՜ն[2]...

Յոլ պտտելու, պարսատիկով կրակելու, ամէնքի հետ անկապ պատճառներով գլուխ դնելու մեր տարիներն անցել են: Մի քիչ *ռոմանտիկ* ենք, մի քիչ գժուկ, մի քիչ կռուազան, մի քիչ միամիտ, մի քիչ անառակ, մի քիչ առակով: Ու շատ ինքնավստահ ենք: Ու գրեթէ միշտ... սոված: Այսինքն, սոված չենք մնում, բայց անընդհատ ուզում ենք բերաններս մի բան գցել: Դէ ինչ անենք, դեռ աճող *օրգանիզմ* ենք:

– Ես կեանքում երբեք չեմ հասկացել՝ ինչ ա նշանակում կուշտ լինել,– մի անգամ խոստովանել էր Բալուն: Մենք թերեւս համակարծիք էինք, բայց չերկրորդեցինք...

Առաջին իսկ օրը խորոված սարքեցինք: Այնպէս, ինչպէս սարքում են հայ տղամարդիկ: Այսինքն՝ մէկը սարքում է, իսկ միւսները *մանղալ*ի շուրջը նստոտած կամ բոլորած, փորձառու կեցուածք ընդունած՝ իմաստուն խորհուրդներ են տալիս պատրաստողին... Այդպէս արդուկում էինք մեր խորովածչու՝ Վագաշի գլուխը, մինչեւ որ նա մեզ ուղարկեց համապատասխան տեղը մի ռուսերէն չգրուելիք խօսքով... Իրաւունք ունէր: Դէ մենք էլ ծիծաղելով գնացինք, բայց՝ լողալազան... Այդ տաս օրը եթէ դարպասից ներս էինք՝ մնում էինք միայն *շորտ*երով ու վարտիքներով, ուստի առաջին իսկ օրը լաւ վառուեցինք, մեր բերած ողջ մածունն էլ վատնուեց մեր արեւախորով մաշկը հանգստացնելու վրայ...

Տանը սառնարան չկար, մնացած միսը պահեցինք նկուղում՝ կախելով առաստաղից, որ մուկ կամ միջատ վրան չբարձրանայ: Մուկ՝ չէ, բայց միւս օրը վրան նստած տեսանք չորս անամօթ իշամեղու: Նրանց վռնդեցինք ու նորից խորոված արեցինք: Այս անգամ չորսս էլ իրար օգնելով պատրաստեցինք՝ առանց խորհուրդների: Նոյնիսկ *պոպոքի* միջուկի պէս պահած Էդգարիկը աչքերը կսկծացնելով շամփուրները շուռումուռ տուեց: Բայց նախորդ օրուայ պէս համով չեղաւ, քանի որ միսը կորցրել էր թարմութիւնը: Երրորդ օրն արդէն պիտի անցնէլ պահածոյ-մահածոներին (բա մահածոյ չեն, ի՞նչ են): Բացեցինք Բալուի նախատատիկի պատրաստած անմահական տհալը, առաւօտը դրա անմահական իւղով անմահական ձուածեղ պատրաստեցինք, իսկ ճաշին ոչնչացրինք բուն տհալը՝ անմահութիւն մաղթելով Բալուի 90ամեայ տատիկին... Չորրորդ օրը սպառուեց-գնաց մեզ հետ բերած երշիկեղէնը ու դատարկուեցին

---

[2] «Մի միլիոն, մի միլիոն, մի միլիոն ալ վարդեր» ռուսերէն երգից:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 55

պետական պահածոյացուած մսի տուփերը, հինգերորդ օրը չքացան մի քանի տուփ պետական պելմենները[3], որը եփեցինք գազօջախի վրայ, մի նախնադարեան կաթսայի մէջ...

Վեցերորդ օրը այլեւս միս չկար...

— Դէ լաւ, ոչինչ, մենք ուրիշ բաներ ունենք՝ *վերմիշել, կարտոֆիլ*,— փորձեցի մխիթարել տղաներին:

Այդ օրը սարքեցինք մոխրի մէջ *ֆոլգայ*ի[4] մէջ փաթաթած *կարտոֆիլ*, որ տաք-տաք վիճակում հանում ես թղթից, վրան հորիզոնական բացուածք անում, մէջը դնում մի կտոր կարագ, ծեծած սխտոր, աղ ու անուշ ես անում գդալով՝ մռմռալով տաքութիւնից ու համից... բայց դա, պարզուեց, մեզ քիչ էր...

— Ախ, բա մի կտոր միս չլինէ՞ր,— նվնուաց Էդգարիկը:

— Մաման ասում ա՝ որ եթէ ինձ ու աղբօրս միս չտայ՝ իրան կ'ուտենք,— ասաց Բալուն:

— Պապս էլ ասում էր՝ մի կտոր միս լինի, թէկուզ շան միս,— ասացի ես:

— Ի՞նչ ես առաջարկում, գնանք գիւղից մի հատ շուն բերե՞նք,— քմծիծաղեց Վազաշը:

— Ինչի՞ շուն,— գոռաց Բալուն,— գիւղի փողոցներով լիքը չալաղաջներ, դմակներ, զնգեր, մոժոժներ են գնում-գալիս, լիքը քիւֆթացուներ, քեաբաբացուներ, տժվժիկացուներ, բաստուրմացուներ, սուջուղացուներ, խաշացուներ...

— Արա, դէ սո՛ւս... էլ չեմ դիմանում…

Գիւղի խանութում, պարզ բան է, միս չկայ, իսկի քաղաքի խանութներում չկայ, սովորաբար մեր հայրերը շուկաներից ու «տակից» են առնում, ինքներս էլ մեր բերած մթերքը հեշտ չճարեցինք... Գիւղացիներից մէկնումէկը երեւի ինչ-որ բան ծախելիս կը լինի, առնուազն՝ հաւ, բայց մեր ձեռքին էդքան փող չկայ... Իսկ մենք լողում ենք, պարում ենք, մի երկու անգամ անտառ գնացինք, այսինքն՝ *էներգիա* ենք ծախսում ու *կարտոլ*[5]*-վերմիշել*ով չենք կշտանում...

— Վայ, լսեցի՞ք,— անմսութեան երկրորդ օրը ձայն տուեց Բալուն:

— Ի՞նչ...

— Դրսից *դաւ*ի[6] ձէն էկաւ... հիմա մի բոլուկ շրջով գնում ա... չգնա՞մ մէկին բռնեմ, խորոված անենք...

— Չանգի՛ստ, ընկեր *շտանգիստ*[7]... կարող ա՞ գիտես՝ Պանիկովսկին[8] ես... սագի՛կ, տոտի՛կ…

Իրականում մեզնից ոչ ոք չի կարող հաւ մորթել, նոյնիսկ Բալուն...

---

[3] Ռուսական խմորամիս:

[4] Նրբաթիթեղ:

[5] Կարտոֆիլ, գետնախնձոր (հայերէն բարբառով):

[6] Սագ (թուրքերէն):

[7] Ծանրամարտիկ (ռուսերէն):

[8] Իլֆի եւ Պետրովի «Ոսկէ հորթը» վէպի հերոսը, որը սագ է գողանում:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 56

Ինչ արած, պիտի հաշտուէինք մինչեւ գնալն անմիս ապրելու հետ: Էդգարիկը մի անգամ փորձեց խօսք բացել, որ ամէն օր միս ուտելը վնաս է, որ խոլեստերինը… բայց մենք երեքով շտապ փակեցինք նրա բերանը: Իսկ ես մէջբերում կատարեցի երդուեալ մսասէր տատիկիցս՝ «թէկուզ շան միս լինի» ասող պապիկիս համախոհ կնոջից.

– Մի օր ասեց՝ ես սաղ կեանքս խոլեստերին կերել եմ, խոլեստերին ուտելով էլ պտի մեռնեմ…

Խմճղ մենք: Ինչից խօսում էինք՝ էլի յանգում էինք մսակերութեան թեմային:

– Բա գիտէ՞ք, որ մեր պատմութեան մէջ ունեցել ենք Աշոտ Մսակեր իշխան,– լուսաւորեցի ես հայագիտութիւնից հեռու ընկերներիս:

– Դզե՜ց,– ուրախացան երեքն էլ:– Տեսնես ուրիշ ազգերն էլ ունեցել ե՞ն էդ անունով մէկը…

Բերթոլդ Բրեխտի *պիես*ներից մէկի հերոսն ասում է, որ մի անգամ ընկերներով մի քանի օր միս (Fleisch) չուտելուց յետոյ բերանների ջուրը գնում էր, երբ լսում էին F-ով սկսուող որեւէ բառ, օրինակ՝ Fliege (ճանճ): (Ռուսերէն թարգմանութեան մէջ էլ նոյն կերպ мясо-մսի համար օգտագործել էին «муха»՝ ճանճ բառը, լաւ է, որ հայերենում մ-ով միջատի անուն ունենք, ուստի թարգմանել էին «մոծակ»…): Հիմա մենք էինք… Մի բան էլ՝ վերան: Մի անգամ Էդգարիկն իր կարմիր ոլոռիկաւոր վարտիքով *ղամակ*ին պառկած ճօճւում էր, մէկ էլ Բալուն աչքերը գցեց վրան…

– Եա, Էդգարի՞կ, պարզւում ա՝ լաւ թոնթոլ, սպիտակ միսիկներ ունես… Էսօր քեզ չուտե՞նք,– ասաց նա ու մռնչալով առաջացաւ դէպի Էդգարիկը:

– «Մարդակեր գազան է սա, ում ասես՝ կ'ուտի»,– հայկական *մուլտֆիլմ*ից մէջբերում կատարեց Էդգարիկը ու իր սպիտակ տոտոխով հետ մղեց Բալուին:

– «Կ'ո՜ւտի, կ'ո՜ւտի»,– արձագանգեցինք ես ու Վազաշը ու կէս ժամ ծիծաղում էինք մեր յաղթանդամ ընկերոջը շատ բնորոշ կատակի վրայ՝ ճոխացնելով այն…

Ութերորդ օրը տիաճութեամբ ուտում էինք *վերմիշել* ու խօսում, թե ամենից շատ ո՜ր ուտելիքին ենք կարօտել: Ու պարզուեց, որ բոլորս տոլման ենք կարօտել: Բանջարեղէնով կամ թփով՝ կարեւոր չէ…

– Կեանքում չէի մտածի, որ մի օր կը կարօտեմ տոլմային,– ասաց Վազաշը:

– Հա՜ էլի, էնքան շուշուտ ենք ուտում, որ ի՞նչ կարօտել,– ասացի ես:

– Բա՜լու, էս գիւղում մի բարեկամ չունե՞ս, մեզ հրաւիրի տոլմայի,– թնկթընկաց Էդգարիկը:

– Չունեմ, սաղ քոչել են… համ էլ պատկերացնում է՞ք, թէ որ ունենայինք, ho չէի՞ գնալու-ասելու՝ բարեւ ձեզ, հիւր ենք էկել, մեզ տոլմա պատիւ կը տա՞ք…

Ողջ երեկոն անցաւ տոլմայական խօսակցութեամբ: Պարզեցինք, որ մէկիս մաման մէջը սեւ սալորի չիր է դնում, միւսի տատիկը՝ թարմ սերկեւիլի խոշոր կտորներ, երրորդինը՝ թթու բալի չիր, որ շատ համով է մոռի տերեւներով փաթա-

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 57

թած տոլման, նռան հիւթի մէջ եփուած տոլման, մէջը դմակ ճլպորած ու տակը ծուծքով ոսկոր դրած տոլման… տոլման… տոլման… տոլմա՜ն…

Առաւօտը սկսուեց բակում ծառի տակ մեր արդէն աղքատիկ դարձած նախաճաշով՝ չոր լաւաշ ու պանրով թէյ, երբ մէկ էլ դարպասի դուռը՝ թը՜խկ-թը՜խկ: Բալուն, տանտիրոջ իրաւունքով գնաց բացելու, իսկ մենք երեքս մեր ականջները սրած՝ լսեցինք հետեւեալը.

– Հրօ ջան, բարեւ… դու ինձ չես յիշում, ես պապուդ քեռու տղէն եմ… Էրեւանում եմ ապրում, Էրէկ հօրդ տեսայ, իմացաւ, որ էսօր առաւօտ գիւղ եմ գալու, ասեց, որ ընկերներով էստեղ էք ու խնդրեց ձեզ էս բանը հասցնեմ…

Մենք իրար նայեցինք: Ի՞նչ կը լինի «էդ բանը»: Լսեցինք, որ Բալուն շնորհակալութիւն յայտնեց, մարդուն հրաւիրեց ներս, բայց մարդը հրաժարուեց, քանի որ արդէն պիտի քաղաք վերադառնար: Դարպասը փակուելուց յետոյ լսեցինք Բալուի ոռնոցը՝ «այո՛», որից յետոյ նա թռած եկաւ մեզ մօտ:

– Պապայիս ցա՛ւը տանեմ,– գոչեց նա,– հլա տեսէք՝ ինչ ա ուղարկել…

– Ինչ՞ ա,– վեր թռանք մենք:

Փափուկ միս էր, տաւարի սուկի[9]…

Ու սկսեցինք առանց երաժշտութիւն պարել…

– Բա, տղէք, գիտէ՞ք,– սկսեց Վազաշը,– մի անգամ Մոսկուայից հօրս գործի տեղը ռուս պաշտօնեայ կնիկներ են էկել, տարել են սրանց *ռեստորան*ում պատիւ տալու, խոզի սուկի են բերել, հիմնարկի պետը էս կնիկներին ասել ա՝ кушайте на здоровье суки[10]… Հազիւ են պրծել համամիութենական *սկանդալ*ից…

Քրքջացինք, ապա միաձայն որոշեցինք, որ երէկուայ մեր տոլմայական խօսակցութիւնից յետոյ պիտի համատեղ ուժերով տոլմա սարքենք…

Տան վրայ խաղողի մի հսկայական վազ է տարածուած: Անխնամ մնալով՝ պտուղ համարեայ չի տալիս, բայց մեզ հիմա նրա տերեւներն են պէտք: Պոկեցինք ամենախոշորները: Յետոյ Բալուն խոհանոցի խորքերից պեղեց մի նախնադարեան մսաղաց, որի վրայի ժանգը ջանասիրաբար քերեց, դանակը սրեց մի ոչ պակաս նախնադարեան սրոցով: Լաւ էր՝ մեզ մօտ *նորմալ* դանակ կար, որով կտրտեցինք միսը: Բայց աղալն ահաւոր չարչարալից էր: Անընդհատ խըցանւում էր ու միսը ծամծմուած՝ յետ էր գալիս, մենք էլ նորից էինք աղում: Փոխնէփոխ աղացինք՝ մի լաւ նեարդահան լինելով, բայց տոլմա ուտելու հեռանկարը, այն էլ մեր արդար ձեռքերով պատրաստուած, մեզ ահաւոր ոգեւորում էր…

Յետոյ խճողակին աղ ու պղպեղ աւելացրինք ու սկսեցինք փաթաթել խաղողի տերեւների մէջ: Ա՛յ դա լաւ չէր ստացւում: Տերեւը կոտրւում էր, միսը մէջից

[9] Կովի փափկամիս:

[10] Բարով կերէք սուկի (ռուսերէն սուկի՝ քածեր):

դուրս էր բլթում: Արդիւնքում կաթսան լցուեց անհամաչափ, մէկը միւսից տգեղ տոլմաներով... Բայց ի՜նչ հաճոյք էր չորս ընկերներով միասին տոլմա փաթաթելը... Փաթաթում էինք ու «Ա՛յիյէ ամվանա» երգում...

— Բայց ջոկում է՞ք, տղերք,— երջանիկ ասաց Էդգարիկը,— միասին հլա որ ճաշ էփած չկայինք, էս էլ արեցինք...

Կաթսան լցուեց: Գազօջախ չկայ, դրեցինք էլեկտրական վառարանի վրայ:

— Արա, սպասէք, մսի մէջ կանաչի չլցինք,— ասաց Բալուն:

— Ճի՛շդ որ... բայց կա՞ր, որ լցնէինք...

— Ես յիշում եմ, որ *ֆարշ*ի[11] մէջ ձու էլ են գցում,— ասաց Վազաշը:

— Էդ *կատլետ*ինի[12] մէջ, տոլմինի մէջ չեն գցում,— գիտակի պէս ասացի ես:

Յինգ րոպէ անց յանկարծ միտքս լուսաւորուեց.

— Տղէ՛ք,— գոռացի,— բայց պտի վրէն ջուր լցնէինք, չէ՞...

— Ճի՛շդ որ... շո՛ւտ անենք, քանի չի վառուել...

Ջուրն էլ լցրեցինք ու սկսեցինք անհամբեր սպասել:

Բայց բոլորիս սովոր տոլմայի անոյշ բոյրը չէր ուզում տարածուել:

— Կարող ա՞ պտի խառնենք,— հարցրեց Էդգարիկը:

— Տոլմէն չեն խառնում, դա՛մբուլ,— ասաց Վազաշը:

Ինչեւէ, մէկուկես ժամ յետոյ նստեցինք սեղան:

Ափսէների միջինը ոչ թէ տոլմա էր, այլ խոհարարագիտութեանը մինչ այդ պահին անյայտ ինչ-որ խայտառակութիւն: Խաղողի տերեւները մնացել էին կոշտ, չոր, չէին ծամւում, ուստի ոնց փաթաթել էինք, այնպէս էլ քանդեցինք: Յետոյ պիտի իմանայինք, որ օգոստոսի վերջի դախացած տերեւն այլեւս պիտանի չէ տոլմայի բարուր դառնալու համար, բացի այդ, պէտք էր նախապէս խաշել... Միջուկը մեծ մասամբ կիսաեփ էր ու անհամ, եթէ ոչ ժանգահամ՝ մսաղացի վրայի ժանգից: Յետոյ պիտի անդրադառնայինք, որ կանաչիից բացի պէտք էր մէջը լցնել բրինձ, գլուխ սոխ ու համեմունքներ, իսկ այդ պահը լրիւ մտքներիցս թռել էր: Մոռացել էինք նաեւ իւղի եւ լոլիկի հիւթի մասին, որոնց մէջ պիտի եփւէր տոլման, էլ չասած ուրիշ օժանդակ բաների մասին, օրինակ, սխտոր-մածունի, որը նոյնպէս չունէինք: Իսկ կաթսայի ամենատակի շարքը լրիւ վառուել էր...

— Պտի խորոված սարքէինք, պրծնէինք,— փնփթփնթում էինք մենք, բայց մեղաւորներ չէինք փնտռում:

Եւ քանի որ, ըստ հայկական իմաստութեան, «շունը սատկացնողն է քարշ տալիս»՝ մինչեւ վերջ կերանք տոլմայի *տնակ*ը՝ որպէս «մեղմացուցիչ» վրան քսելով տհալի *բանկա*յի տակ մնացած իւղից: Ու յաջորդ երկու օրերին այլեւս չէինք խօսում մսեղէն կերակուրներից ու չէինք յիշում չարաբաստիկ տոլման...

Բայց հետագայում հազա՜ր անգամ ծիծաղելով պատմեցինք, ու մեր շրջապա-

[11] Խճողակ (ռուսերէն):

[12] Կոդիկ:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 59

տում չիմացող չմնաց: Անգամ աւելի ուշ մեր կանայք ու զաւակները սկսեցին յիշեցնել մեր անփառունակ տոլմայապատումը...

Հետագայում մեր քառեակը բազմիցս միասին ճաշակեց մէկը միւսից ընտիր տոլմաներ, բայց մեր համատեղ ուժերով պատրաստած այս առաջին ու վերջին տոլմայի ողիսականը մնաց մեր վաղ երիտասարդութեան ամենաքաղցր յուշերից մէկը, որը, ինչպէս սկզբում նշեցի, յիշում էինք որպէս Տ.Տ.Տ... «Տղերքի տոլմայի *տնաս*»...

200 meters away from home. Գործ՝ Տիանա Յակոբեանի

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 61

ԷՄՄԱ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՅԱԿՈԲ ՄՆՁՈՒՐԻԻՑ

Հայաստանի ազգային արխիւի (այսուհետ՝ ՀԱԱ) հարուստ ֆոնդերում պահւում են տասնեակ սփիւռքահայ գրողների հազարաւոր անտիպ նամակներ՝ ուղղուած հայաստանցի մտաւորականներին եւ պաշտօնեաներին: Այդ նամակները մի քանի հատոր կարող են լցնել, թէեւ նկատենք, որ դրանց զգալի մասը զուտ գործնական գրութիւններ են:

Ընթերցողին ենք ներկայացնում պոլսահայ նշանաւոր գրող Յակոբ Մնձուրու (Տեմիրճեան կամ Թեմերճեան, 1886–1978) չորս նամակը՝ ուղղուած Սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէի նախագահ Վարդգէս Համազասպեանին (1911–1992): Նամակներից երեքը գործնական բնոյթի են: Յատկապէս արժէքաւոր է առաջինը, որը պարունակում է Մնձուրու կենսագրութեան վերաբերեալ վկայութիւններ: Ուշագրաւ է, որ երբեւէ չհանդիպած Համազասպեանին Մնձուրին համարել է «*մտերմագոյն բարեկամ*»՝ պարզաբանելով. «*Մտերմագոյն կ'ըսեմ, ամենամտերիմ կ'ըսեմ.... Նամակով գիտենք, կը ճանչնանք միրաւրու, անոնց պարունակութիւնը, շեշտը, բառերուն շունչը ըսել կուտան ինծի*»: Նամակներից մասնաւորապէս իմանում ենք Մնձուրու հայրենադարձուելու մտադրութեան մասին, կան նաեւ սեփական գրականութեան ուշագրաւ գնահատականներ («*Այգագրութիւնը հալեցուցի իմ պատմութիւններուս մէջ, գործողութիւնը առանց դանդաղեցնելու եւ շեղելու*»):

Նամակները ծանօթագրել է բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու Արծուի Բախչինեանը:

Ա.[1]

07 - 11 - 71 թ
Յարգելի պարոն Վարդգէս Համազասպեանին,
Յարգելի նախագահ,
Յարգելի բարեկամ,

Ձեր մտերմական նամակը հասաւ ինծի: Կարդացի: Ուրկէ՞ եւ ինչպէ՞ս տեղեկացեր էք կնոջս մահը, չեմ գիտեր: Ձեր ցաւակցութեան զգացումները աւելի քան

[1] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ցուցակ 4, գործ 367, թերթ 28:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 62

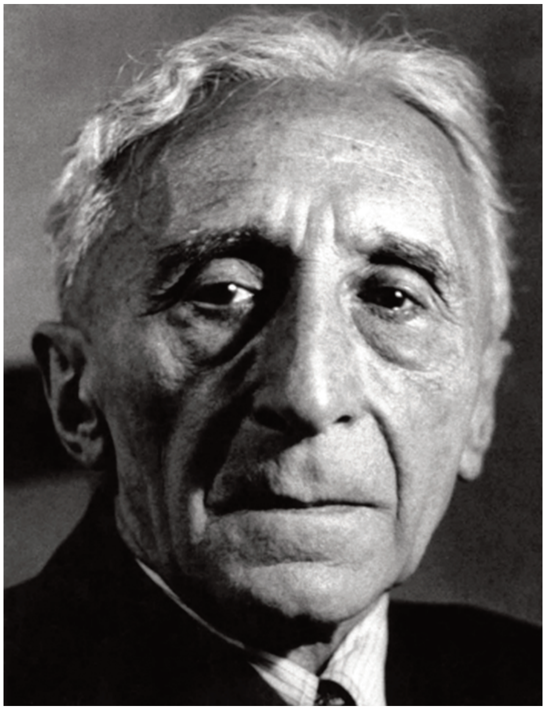

Յակոբ Մնձուրի

գոհունակութիւն պատճառեցին. շնորհակալութիւններս կը փութացնեմ: Կինս, Սիրանոյշը, իմ երկրորդ ամուսնութիւնովս կինս էր, 1921ին ամուսնացայ: Աքսորէն եկաւ ինծի, աքսորի լաթերով, ինք եւ քոյրն էին, ուրիշ ոչ ոք ունէին իրենցմէ, որբեր էին: Յիսուն տարի ապրեցանք միասին: Շաքարախտէն եւ անոր բարդութիւններէն չկրցայ փրկել: Ըրի աւելի, քան որ կըրնայի ընել, բայց ի զուր: Առաջին կինս Ողիտան[2] էր, Արմտանցի[3] էր, իմ գիւղէս, ինչպէս առաջինը Շապին Գարահիսարցի էր: 1907ին ամուսնացայ, մինչեւ 1914 եօթը տարի ապրեցայ միասին, երեք զաւակներս[4], կինս, ծնողքս[5], բոլոր իմիններս 1915ի Ահաւոր Տարին ինչպէ՞ս խժդժօրէն սպաննուեցան, կորսնցուցի, չգիտեմ: Պարզ դիպուածի մը կը պարտիմ իմ վերապրումս:

Մինչեւ Առաջին աշխարհամարտին նախաշաբաթները գիւղս էի: Չէի սիրեր Պոլիսը եւ հոն հաստատուիլը, թէեւ տղայութեանս եղեր էի հոն: Կոկորդի նշագեղձերու բորբոքում մը ունէի: Կիրակի մը, Եփրատի մօտ մեր այգիները, տիւանդորրի մը ծառերուն շուքը քնացեր էի: Արթնցայ եւ այս նշագեղձերուն համար որոշում մը տուի եւ ինծի Պոլիս երթալու եւ դարմանելու: Չուզեցին իմ երթալս, ի՞նչ է, եղածը ի՞նչ է, պնդեցի. «Պէտք է երթամ, մնաք բարով ալ չեմ ըսեր, կարաւանով ցամաքի ճամբորդութիւն էր մինչեւ Կիրասոն[6], երեք կամ չորս օր ալ ծովով: Եւ չեմ կենար. անմիջապէս կը դառնամ»— ըսի: Եկայ, դարմանեցայ, դէպքերը գահավիժեցին, Սեւ ծովը փակուեցաւ, մնացի հոս, եւ այդ մնալս է մինչեւ այսօր:

Իմ երկրացիներս հողագործ էին, փուռ մը մտայ, հացագործ եղայ, զինուոր չեղայ, հացագործները զերծ ըլլալով զինուորագրութենէ: Զինադադարէն յետոյ Հայաստան գալ ուզեցինք, դնդնացինք, կինս երեք երեխաներով, եւ դրամ չունէի, ինչպէս կրնայի գալ, աւելի վերջն ալ անցագրային, բառբառի [sic] դժուարութիւնները թէ հոսկէ թէ հոտկէ կայնեցուցին մեզ:

---

[2] Մինչ ամուսնութիւնը՝ Կորչոյենց Ողիտա (1886–1915): «Կինս եւ ես» պատմուածքում Մնձուրին կերտել է նրա կերպարը:

[3] Գիւղ Արեւմտեան Հայաստանում, Էրզրումի վիլայէթի Կամախի գաւառակում:

[4] Նուրիհան (1909–1915), Մարանիկ (1911–1915), Անահիտ (1913–1915) եւ Խաչօ (1914–1915):

[5] Իգնատիոս եւ Նանիկ (1860–1915):

[6] Կերասուն կամ Գիրեսուն, ծովափնեայ հնագոյն քաղաք Թուրքիայում:

Մինչեւ չորս տարի առաջ, երբ ես ու կինս առողջ էինք, կրնայինք գալ, կինս հիւանդացաւ, ես հիւանդացայ, հրաժարեցանք աղ փափաքներէն: Հիմա իմ մէջս միայն առողջ մասս ուղեղս է, ուղեղիս պայծառութիւնն է: Կը գրեմ, կ՚արտագրեմ, կը հեղեղեմ:

Ես Ձեզի միայն շնորհակալութիւն յայտնելու համար պիտի գրէի, պարպը-ւեցայ, շատախօսեցայ, ինքզինքս պատմեցի, նման անոնց, որ ցաւակցութեան մը համար մահտուն մը կ՚երթան, կը թափեն ինչ որ ունին իրենց մէջը:

Ձերմ համակրութիւններս Ձեզի եւ Ձեր գործին:

Ձեզի նկարս կը ղրկեմ 1966ին նկարուած:

Յակոբ Մնձուրի

Բ.[7]

14-2-1973

Յարգելի Վարդգէս Համազասպեանին,

Յարգելի Տիար,

Ղրկած թիւերս[8] *կը ստանա՞ք: Մէկին մէջ նոյնիսկ վերնագրին տակ նշեցի: Կ՚առնէ՞ք թէ ոչ:*

Հիմա այս պատմուածքս թղթատարին տուի. «Արմտանի Այգիները»: Ըսէք, կը խնդրեմ, կուզա՞ն Ձեզի թէ ոչ: Պէտք է գիտնամ:

Յարգանօք
Յակոբ Մնձուրի

Գ.[9]

12-1-1976

Յարգելի Վարդգէս Համազասպեան,
Յարգելի նախագահ,
Յարգելի բարեկամս,

Քու անունիդ փոստ առի, թիւ 35 Սփիւռքի կոմիտէի հասցէին իմ «Կռունկ, ուստի՞ կուգաս» գիրքս[10] *ղրկեցի երկու անգամ. առաջինը Դեկտեմբեր 17ին. մէկ*

---

[7] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 5, գ. 331, թ. 30:

[8] Հաւանաբար նկատի ունի «Նոր Մարմարա» օրաթերթը, որին պարբերաբար աշխատակցել է:

[9] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 6, գ. 577, թ. 24:

[10] Լոյս է տեսել 1974ին, Իսթանպուլի «Մարմարա» հրատարակչատանը:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:28 PM Page 64

օրինակ, երկրորդը Դեկտեմբեր 25 ին. երկու օրինակ: Յամաքի գծով, անշուշտ Կարսով: Իւրաքանչիւրին մէջը իմ հասցէս ալ դրի, խնդրելով որ պատասխանուի, գիտնամ թէ ստացուած է: Գիրքերէս մէկը իմ քեպի նուէրս էր: Միւս երկուքը Հրանտ Մատթէոսեանին[11], արձակագիր, Գէորգ Էմինին[12], բանաստեղծ, անոնց հասցէները չունենալով, քու ձեռքովդ դուն յանձնես: Քենէ ալ, անոնցմէ ալ չպատասխանուեցաւ: Չեկա՞ն կ'ըսես գրքերը, չառի՞ր: Ո՞ւր մնացին: Այն հո՞ս մնացին թէ հո՞ն: Ինչ ոչ-գեղեցիկ բան: Այս նամակը օդանաւով կը դրկեմ: Մոսկուայի գծով: Սա ալ ձեռքդ պիտի չհասնի կ'ըսես: Եթէ առնես նամակս, պատասխանէիր: Ես իմ բարեկամներուս, իմ մտերիմներուս է, եպակի դէմքով կը խօսիմ կամ կը գրեմ:

Ձերմ համբոյրներով
Յակոբ Մնձուրի

Հ. Գ. Հասցէս կը նշեմ. Hagop Mnsuri, Gülibrişim sokak, no. 2/5 Yeşilköy, Istanbul, Turkiye – Յակոբ Մնձուրի, Կիւլ Իպրիշիմ սոքաք, նօ. 2/5- Եշիլ Քէօյ – Իսթանպուլ, Թուրքիյէ:

Օրինակ մըն ալ Գեղամ Սեւանին[13] դրկեցի, չ'պատասխանեց: Կը ճանչնա՞ս... Լենին պողոտայ 5Ա., թ. 16:

Դ.[14]

27-12-1976

Յարգելի Վարդգէս Համազասպեան,
Սիրելի Վարդգէս,
Ամենամտերիմ բարեկամս,

Մտերմագոյն կ'ըսեմ, ամենամտերիմ կ'ըսեմ, առանց գիտնալու քու մտերիմ կեանքդ, ինչպէս դուն իմինս: Նամակով գիտենք, կը ճանչնանք զիրարու, անոնց պարունակութիւնը, շեշտը, բառերուդ շունչը ըսել կուտան ինծի:

Քու 7 Դեկտեմբեր նամակդ բերին ինծի: Գիտե՞ս երբ. 24 Դեկտեմբերին: Մէկ երկու օր ես դանդաղեցի: Եւ ահա հիմա կը պատասխանեմ: Նամակդ ծանր եկաւ ձեռքս. «Ի՞նչ կրնայ ըլլալ» խորհեցայ: Բացի ու անսպասելի մը, անակնկալ մը եղաւ մէջէն: Քու նամակդ, իմ երեք նկարներս, Հայրենիքի Ձայնի, Գրական Թերթի համարներ: Դուն ըլլաս, ի՞նչ կ'ընես: Կ'ուրախանաս: Աղ ըրիր ինծի: Քիչ մը

[11] Հրանտ Մաթեւոսեան (1935–2002), գրող:
[12] Գէորգ Էմին (1919–1998), բանաստեղծ:
[13] Գեղամ Սեւան (1926–1991), արձակագիր:
[14] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 6, գ. 577, թ. 26:

գիտէի Գեղամ Սեւանը: Գրեր էր ոչ ինծի, ուրիշի մը, որ իմ 90ամեակս եւ իմ գրականութիւնս պիտի տօնէին: Ձեռնարկողը, կազմակերպողն ալ դուն ես: Ի՞նչ ընէի, ուրիշ ի՞նչ կրնայի ընել: Յոդ չէի, քովդ չէի, եթէ ըլլայի երկու աչքերդ, երկու այտերդ կը համբուրէի: Այս նամակովս այդ բանը կ՚ընեմ հիմա: Ինչքան ինծի, նոյնքան ու աւելի իմ գրականութիւնս ու անոր դաւանողները ընել տուին քեզի: Ես պիս պատմեցի ու ինձմով իմ հայրենի շրջապատս պատմեցի: Իմ անձերս ու անոնց աշխարհագրութիւնը: Ակզագրութիւնը հալեցուցի իմ պատմութիւններուս մէջ, գործողութիւնը առանց դանդաղեցնելու եւ շեղելու: Պէտք էր որ ընէի: Ես երեւանցի մը, լոռեցի մը, տրապըզոնցի մը ըլլայի, Տրապըզոնը, Երեւանը, Լոռին պէտք էր որ երեւնային մէջը, անոնց ամէնը կը որոնեն: Ի՞նչ կը ցաւիմ որ հոս մնացի, ես որ գալ ու հոդ մնալ կ՚ուզէի: Շատերը գացին, ու չյաջողուեցաւ ինծի, պատմութիւն որ երկայն է: Գալ եւ հոդ շարժիլ կ՚ուզէի, եւ պիս ու իմ փափաքներս պարտադրել, ինչքան ադ կարենայի: Գալ եւ հոդ արձան մը ըլլալ, բուսական կեանք մը ապրիլը երբեք պիտի չուզէի: Կէս մարդ մըն եմ: Կէսէս վեր լաւ եմ. յետին անցեալը կը յիշեմ եւ կ՚արտադրեմ: Երբեմն նոյնիսկ երիտասարդութենէս աւելի: Կէսէն վար երկայն պիտի ըլլար ընդմիշտ: Աս պիտի հարցնեմ: Իմ վերջին գիրքէս՝ «Կռունկ ուստի՞ կուգաս»էս երեք օրինակ ղրկեցի: Մէկը քեզի, միւսները Յրանտ Մատթէոսեանին, Գէորգ Էմինին: Թղթիկներ ալ մէջը դրի՝ խնդրելով, որ իմ հասցէովս «առինք» ըսէին եւ ես գիտնայի[15]: Դուն պատասխանեցիր, անոնցմէ լուր մը չառի: –Ըսել է Վահագն Դաւթեանը[16] իմ երկրացիս է, Արաբկիրցի է: Յրանդի հետ իր հարցազրոյցէն[17], որուն շնորհակալ եմ, գիտցայ: Քաղաքէ՞ն է, թէ՞ Շեփիկէն[18]: Արաբկիրու "գոլ տախդեղը"[19] միտքս կուգայ, անոր թութուն, աղածոյ թուրշուն: Մենք պղպեղին «տաքդեղ» կ՚ըսէինք: Յինգ փարա էր: Ոչ տեղացի մը հինգ փարա տալով կը կշտանար: Յամբոյրներ ամենուդ կամ ով հարցնէ պիս:

Յակոբ Մնձուրի

---

[15] Մնձուրու այդ գրութիւնները պահւում են Յրանտ Մաթեւոսեանի ընտանեկան արխիւում:

[16] Վահագն Դաւթեան (1922–1996), բանաստեղծ:

[17] Յրանտ Մաթեւոսեանի եւ Վահագն Դաւթեանի զրոյցը լոյս է տեսել *Գրական թերթ*ում (1976, նոյեմբերի 12):

[18] Գիւղ Արաբկիրից ութ կիլոմետր հիւսիս-արեւելք:

[19] Այսինքն՝ քիչ կծու տաքդեղ:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 66

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ «ՀԱՐՃԸ» ՎԻՊԵՐԳԻ ՀԵՐՈՍՈՒՀԻՆ

Վերջերս, հայրենի վաստակաւոր թատերագէտ Հենրիկ Յովհաննիսեան փորձած է նոր լոյս սփռել Դանիէլ Վարուժանի «Հարճը» վիպերգին վրայ[1]: Իր ուշագրաւ յօդուածին մէջ, ան հիմնաւորած է, որ Մովսէս Խորենացիի կողմէ զոյգ դրուագներով (առաջինը՝ անունով, երկրորդը՝ անանուն) յիշատակուած հարճ ու վարձակ Նազինիկը ո՛չ թէ պարուհի է, ինչպէս յաճախ կարծուած է՝ «երգէր ձեռամբ» արտայայտութեան թիւր մեկնաբանութեան պատճառով, այլ նուագածու: Վարուժանի գործին անդրադարձած բոլոր հեղինակները գոհացած են իբրեւ նախատիպար ընդունելով Նազինիկը, զոր բանաստեղծը վերածած է Նազենիկի, մինչ հետազօտողը դիտել տուած է, որ «պարուհուն փնտռելու ենք ոչ թէ Խորենացու բերած զրոյցում, այլ Վարուժանի *պոէմ*ում եւ մտածելու, թէ որտեղից է յայտնուել»[2]:

Այս մեկնակէտով, Հ. Յովհաննիսեան վկայակոչած է մեծանուն դերասան Վահրամ Փափազեանը: Վարուժանի կենսագիրներու տեսադաշտէն դուրս մնացած կ'երեւի *Յետադարձ հայեացք* յուշագրութեան վկայութիւնը: Արդարեւ, Փափազեան գրած է, թէ «1906 թուականի սեպտեմբերի սկզբներին, աւարտական յաջող քննութիւնից յետոյ, դուրս եկայ Միլանի Գեղարւեստական ակադեմիայից եւ վերադարձայ Վենետիկ՝ մի երկու շաբաթով հանգստանալու, գրպանիս մէջ տանելով յառաջիկայ ձմեռուայ *սէզոն*ի համար իմ առաջին պայմանագրութիւնը, որպէս Ռինա դը Լորենցոյի շրջիկ խմբի *պրոֆեսիոնալ արտիստ,* եւ ակադեմիայի ծախսով դէպի Փարիզ երկու ամսուայ գործուղման ուղեգիրը»[3]: Դերասանին յիշած տարեթիւը հաւանաբար տպագրական վրիպակ մըն է, որ անփոփոխ մնացած է *Յետադարձ հայեացք*ի երկրորդ հրատարակութեան մէջ[4] եւ պէտք է ճշդել՝ 1907 սեպտեմ-

---

[1] Հենրիկ Յովհաննիսեան, «Դանիէլ Վարուժանի «Հարճը» պոէմի հերոսուհու ենթադրելի նախատիպը», *Պատմա-բանասիրական հանդէս,* 1, 2020, էջ 81-89:

[2] Անդ, էջ 84:

[3] Վահրամ Փափազեան, *Յետադարձ հայեացք*, Երեւան, 1956, էջ 145-146:

[4] Վահրամ Փափազեան, *Երկեր հինգ հատորով,* հատոր 1, Երեւան, 1979, էջ 148: Յուշագրութեան յաջորդ էջին մէջ, խօսելով Ֆրանսայի մասին, Փափազեան գրած էր, թէ «1893ի *ռեւոլիւցիա*յից ի վեր ազնուականութեան տիտղոսը սովորական կանաչու արժէք իսկ չունի ֆրան-

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 67

բեր: Ֆրանսական մայրաքաղաքին մէջ, Փափազեան ծանօթացած է Շիրվանզադէին, այնուհետեւ՝ վերջինիս զարմիկին՝ դերասան Յովհաննէս Աբէլեանին, որ պիտի ստանձնէր Պաքուի Հայոց Կուլտուրական Միութեան թատերախումբի ղեկավարութիւնը հոկտեմբեր 1907–փետրուար 1908ին եւ Փափազեանը հրաւիրած է Կովկասի այդ հայաշատ քաղաքը[5]: Վերջինս աւելցուցած է.

«Թինա դը Լորենցոյի հետ իմ պայմանը Միլանի թատերական *ազենտուրա*յի միջնորդութեամբ՝ ուժի մէջ էր մտնում երեք ամսից յետոյ միայն: Ուրեմն առաջս դեռ ժամանակ կար, եւ ես վճռեցի իսկոյն մեկնել Բաքու, իմ ազգային թատրոնի հետ մօտից ծանօթանալու ցանկութեամբ վառուած, լիայոյս լինելով, որ մնալու կամ վերադառնալու խնդիրը կը լուծուէր ինքնըստինքեան, նայած տեղում ստացած իմ տպաւորութեանը»[6]:

Հոն երկու ամիս (դեկտեմբեր 1907–փետրուար 1908) մնալէ ետք[7], ուր «մի քանի փոքր դերերով բեմ դուրս եկայ, առանց որեւէ հոգեկան բաւարարութիւն ստանալու»[8], խնդիրը լուծուած է ինքնըստինքեան եւ Փափազեան մեկնած է Աղեքսանդրիա: Հոն միացած է Թինա տի Լորենցոյի շրջիկ թատերախումբին, որուն հետ խաղացած է յաջորդ վեց ամիսներուն. «Այդ կարճ միջոցին ես *պրակտիկ* ու շօշափելի դարձրի ամբողջ չորս տարի իմ մէջ հաւաքած *թէորետիկ* հարստութիւնը»[9]: Ելոյթ ունեցած է Լիբանանի, Սուրիոյ, Պաղեստինի, Եգիպտոսի, Լիպիոյ, Մարոքի, Սպանիոյ եւ Իտալիոյ 17 քաղաքներու մէջ, Նափոլի ըլլալով վերջին հանգրուանը[10]: Ցարդ չենք հանդիպած որեւէ այլ վկայութեան Փափազեանի ակնարկած շրջապտոյտին, օրինակ՝ ժամանակաշրջանի եգիպտահայ մամուլին մէջ, ինչպէս եւ տի Լորենցոյի նըւիրուած գրականութեան մէջ: Այսուհանդերձ, այդ շրջապտոյտին վեցամսեայ տեւողութիւնը կրնայ տեղաւորւիլ տի Լորենցոյի՝ յունուար–փետըրուար 1908ի Մեքսիքօ Սիթիի[11] եւ հոկտեմբեր-դեկտեմբեր 1908ի Հաւանայի ելոյթներուն միջեւ[12]:

Սիկիլիացի ազնուական, սակայն աղքատացած ընտանիքի մը շառաւիղ՝ Թինա տի Լորենցօ (Tina di Lorenzo,

սիացու աչքում» (նոյն, *Յետադարձ,* էջ 147): Խօսքը, յայտնապէս, միայն 1793ի կրնար վերաբերիլ ու այդպէս սրբագրուած է Բ. հրատարակութեան մէջ (նոյն, *Երկեր,* էջ 149):

[5] Բաբկէն Յարութիւնեան, *XIX-XX դդ. հայ թատրոնի տարեգրութիւն (1801-1922),* հատոր 2. 1901-1911, Երեւան, 1980, էջ 283-295:

[6] Փափազեան, *Յետադարձ,* էջ 171:

[7] Անդ, էջ 181, 184:

[8] Անդ, էջ 190: Յարութիւնեան միայն յիշած է Փափազեանի ներկայութիւնը Պաքուի մէջ (Յարութիւնեան, *XIX-XX դդ. հայ թատրոնի տարեգրութիւն,* էջ 283), թերեւս հիմնուելով անոր յուշագրութեան վրայ, առանց որեւէ դեր յիշելու:

[9] Փափազեան, *Յետադարձ,* էջ 193:

[10] Անդ, էջ 195: Առանց աղբիւր յիշատակելու, Հ. Յովհաննիսեան իտալացի հռչակաւոր դերասան Կուսթաւօ Սալվինին դարձուցած է խումբին ղեկավարը, թէեւ «իրական ղեկավարն ու ուղղութիւն տուողը» տի Լորենցոն էր (Յովհաննիսեան, «Դ. Վարուժանի», էջ 85): Վ. Փափազեան Սալվինիի անունը յիշած է միայն իբրեւ այցելու՝ Միլանի մէջ իր թատերական ուսման երկրորդ տարուան ընթացքին (Փափազեան, *Յետադարձ,* էջ 115):

[11] “Down in Old Mexico”, *Los Angeles Times,* March 3, 1908.

[12] Jorge Domingo Cuadriello, “Presencia de Antón Villar Ponte en Cuba”, *Grial,* 141, 1999, էջ 96-97:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 68

1872-1930) ժամանակաշրջանի իտալական թատրոնի նշանաւոր դէմքերէն էր: Բնատուր գեղեցկութիւնը, գեղարւեստական տաղանդի կողքին, պատանեկան հասակին թատրոնի դռները բացած էր անոր առջեւ: Արդէն 1897ին, հազիւ 25ամեայ, ան զուգակշիռի մէջ կը դրուէր աշխարհահռչակ Էլէոնորա Տուզէի (1858–1924) հետ. «Էլէոնորա Տուզէէն ետք, անոր [տի Լորենցոյի. Վ.Մ.] երեւումը իրական նշանակութիւն ունի Արուեստի պատմութեան մէջ»[13]: Չորս տարի ետք, սպանական հանդէս մը կը թուարկէր Եւրոպայի բոլոր յայտնի դերասանուհիները, Իտալիայէն միայն Տուզէն եւ տի Լորենցոն յիշելով: Կ'արժէ վերջինիս բնութագիրը ներկայացնել.

«Հմայիչ իտալացի դերասանուհի որ եւրոպական թատրոնները կը շրջի՝ յաղթանակէ յաղթանակ:

Սքանչելիօրէն կը մեկնաբանէ բեմադրուող որեւէ գործ, եւ անոր յաջողութեան գաղտնիքը *տրամաթիք* դըպրոցի բնականութիւնն է:

Գեղեցիկ կերպարանքով եւ հաձակրելի ձայնով, Թինա տի Լորենցօ ներկայիս իտալացի հանրութեան նախասիրած դերասանուհին է:

Այս դերասանուհին համեմատելով համճարեղ Տուզէին հետ, կարելի է ըսել, թէ ծնունդ առնող աստղ մըն է՝ դէմ դիմաց ուրիշի մը, որ կը սկսի տժգունիլ:

Ան զիտցած է իւրացնել Տուզէի վսեմ արուեստը, եւ առանց լիովին ընդօրինակելու, որոշ անձնական շատ ինքնատիպ դրոշմ կը դնէ անոր վրայ:

Երկու տարի առաջ, Թինա տի Լորենցօ առաջին անգամ բեմադրեց Ճաքոզայի կատակերգութիւնը՝ «Տերեւներուն պէս», այնքան վիթխարի յաջողութիւն նուաճելով, որ, այդ պահէն, քննադատներն ու հանրութիւնը անոր ակնարկեցին որպէս Տուզէի օրինաւոր ժառանգորդը»[14]:

Տի Լորենցօ եւ դերասան Ֆլաւիօ Անտօ թատերական գործընկերութիւն մը կազմած են 1897–1905ին եւ միաւնաբար «աւելի ժամանակակից թատերախաղերու մէջ խաղացած են, քան ոեւէ ուրիշ զոյգ [իտալական] թերակղզիին մէջ»[15]: 1906ին, իտալաբնակ լրագրող Հելեն Ցիմմերն այլ «գերազանց դերասանուհիներ» յիշատակած է Տուզէի կողքին, որոնց շարքին՝ «Թինա տի Լորենցօ, որ բոլոր սրտերը կը նուաճէ իր երիտասարդական հմայքով եւ աշխոյժ մարմնաւորումներով»[16]: Իսկ 1922ին, Պոստընի մէջ հրատարակւած կենսագրական ժողովածու մը արձանագրած է, թէ տի Լորենցոյի «համբաւը միայն Էլէոնորա Տուզէին կը զիջի իտալացի դերասանուհիներու շարքին»[17]:

Մեր տեսած բոլոր աղբիւրները, առանց զանց ընելու իտալացի դերասանուհիին գեղեցկութիւնը, անխտիր շեշտը դրած են անոր գեղարուեստական

[13] V. Morelli, "Da Eleonora Duse a Tina di Lorenzo", *La vita italiana*, 16 Luglio 1897, էջ 161:

[14] "El teatro extranjero", *El teatro*, mayo de 1901, էջ 9:

[15] Lander McClintock, *The Modern Drama of Italy*, Boston, 1920, էջ 192:

[16] Տե՛ս անգլերէն թարգմանութիւնը՝ Helen Zimmern, *Italy of the Italians*, New York, 1909, էջ 156:

[17] John Parker (comp.), *Who's Who in the Theatre: A Biographical Record of the Contemporary Stage*, Boston, 1922, էջ 947:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 69

ընդունակութիւններուն վրայ: Սակայն, անհասկնալի պատճառներով, Փափազեան բնութագրած է Թինա տի Լորենցոն որպէս վաւաշոտ անձնաւորութիւն մը, որուն ժողովրդականութիւնը ֆիզիքական ցուցամոլութեան արդիւնք էր, աւելի քան գեղարուեստական ձիրքերու. «Ոչ այնքան դերասանուհի, որքան գեղեցիկ կին: Նա իր արուեստի առանցք էր դարձրել կանացիականութիւնը եւ երբեմն մինչեւ *էրոտիկա*յի սահմաններին հասնող մի անսանձ արուեստականութեամբ ձեռք էր բերել այն էժան ժողովրդականութիւնը (...)», որուն ի խնդիր «ամէն կերպ աշխատում էր բեմի վրայ ցուցադրել իր մերկութեան անպատում հրապոյրները, եւ այդ տեսակէտից էլ կազմուած էին ոչ միայն նրա խաղացանկն ու դերերը, այլեւ տարուայ եղանակը եւ այցելած երկրների կլիմայական պայմանները»[18]:

Կասկածէ դուրս է, որ նման դէպքեր լռութեան պիտի չմատնուէին եւ տի Լորենցոյի բեմական գայթակղութիւնները՝ իրեն ժամանակակից պարուհի Մաթա Հարիի պէս, մինչեւ օրս պիտի հոլովուէին այս կամ այն ձեւով: Սակայն, Փափազեանի պնդումը երկրորդող ո՛չ մէկ վկայութեան հանդիպած ենք մեր պրպտումներուն մէջ: 1901ին, տի Լորենցօ ամուսնացած է դերասան Արմանտօ Ֆալքոնէի (1871–1954) հետ: Իտալական յայտնի «Թրեքքանի» հանրագիտարանի համացանցային տարբերակը կը վկայէ. «Ֆալքոնիի պէս բազմակողմանի եւ քմահաճ դերասանի մը դրացնութիւնը, որ աւելի հակամէտ էր կեանքի կոչելու բարեսիրտ եւ արդիական կերպարներ, քան *տրամաթիք* երկացանկի հերոսները, վերջապէս պայմանաւորած է տի Լորենցոյի ընտրութիւնները, որ աստիճանաբար իր ներկայացումներէն դուրս ձգած է թէ՛ անցեալի գործերը եւ թէ՛ նորարարական թատրոնը, նուիրելով գրեթէ բացառաբար միահիւսուած նիւթերով կատակերգութիւններու եւ քաղքենիական *տրամ*ներու, արտասահմանի մէջ ներկայանալով, 1909–1912ի տեղի ունեցած բազմաթիւ շրջապտոյտներուն, որպէս նոր իտալական թատրոնի դեսպանուհին»[19]:

Հ. Յովհաննիսեանի ուշադրութիւնը գրաւողը այն եղած է, որ Տի Լորենցոյի ցանկասէր նկարագիրը ցուցաբերող բեմական օրինակներուն շարքին, որոնք մեծաւ մասամբ պարային եզակի տեսարաններու կը վերաբերին, Փափազեան յիշած է դերասանուհիին հետաքրքրութիւնը՝ այս յետին նպատակով, «Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ» առասպելին եւ Փառանձեմի ու Գնէլի պատմութեան հանդէպ, որոնց ծանօթութեան աղբիւրը եղած են իտալահայ բանաստեղծուհի Վիկտորիա Աղանուրի (1855–1910) ինչ-ինչ քերթուածները կամ Մովսէս Խորենացիի իտալերէն համառօտ թարգմանութիւն մը, որմէ կարգ մը բաժիններ հրատարակուած էին, Մխիթարեաններու ջանքերով, իտալական պարբերականներու մէջ[20]: Սակայն, հայոց պատմութեան նիւթով վերոյիշեալ քերթուածներուն հետքը

[18] Փափազեան, *Յետադարձ,* էջ 194:

[19] www.treccani.it/enciclopedia/tina-di-lorenzo_Dizionario-Biografico

[20] Փափազեան, *Յետադարձ,* էջ 194:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 70

չկայ Աղանուրի երկերու յետմահու ամբողջական հրատարակութեան մէջ, ուր միակ հայկական նիւթով բանաստեղծութիւնը *Nuove liriche* հատորին մէջ (1908) լոյս տեսած «Հայկական Զատիկ»ն է (“Pasqua Armena”)[21]: Իսկ Խորենացիի հրապարակումները, եթէ իրօք եղած են, պէտք է հիմնուած ըլլային այն իտալերէն թարգմանութիւններուն վրայ, որոնք առանձին գիրքով լոյս տեսած էին 1841ին ու 1850ին եւ համառօտուած չէին[22]:

Տի Լորենցոյի հնարաւոր ընթերցումներէն կրնար եղած ըլլար իտալացի ժողովրդական վիպասան եւ քաղաքական գործիչ Անտոն Ճիլյօ Պարրիլիի (1836-1908) «Շամիրամ» պատմավէպը (1873), որ օգտագործած էր Խորենացին իբրեւ իր աղբիւրներէն մէկը[23]:

Այստեղ երեւան կու գայ Վարուժանի հետ առնչութիւնը: Ըստ երեւոյթին, տի Լորենցոյի հետաքրքրութեան անսալով, Փափազեան անոր թելադրած է դիմել Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի իր երբեմնի դասընկերոջ, «յանձնարարելով նրան գրել մի թատերական *պոէմ* այդ նիւթերի շուրջը, որը Վարուժանը, սակայն, թողեց անհետեւանք, շնորհիւ իր բնական անգործնականութեան»[24]: Այս «բնական անգործնականութիւնը» կը մնայ նոյնքան լուսաբանութեան կարօտ, որքան դերասանի վերոյիշեալ պնդումները, որոնց մասին հարց տուած է Յովհաննիսեան, թէ «որքանո՞վ է ճիշդ պատմուած, որքանով է հաւաստի եւ որքանով է իրականութեան մօտ այս պատմութիւնը (...)»[25]:

Ինչպէս գրած էինք աւելի քան տասնամեակ մը առաջ, անդրադառնալով Փափազեանի կարգ մը կասկածելի վկայութիւններուն՝ դերասանուհիի ու ապա նշանաւոր պարուհի Արմէն Օհանեանի (Սոֆիա Փիրբուդաղեան, 1887–1976) մասին, յայտնի է, որ ան շատ բան յօրինած է իր յուշագրութեան մէջ՝ աւելի տպաւորիչ դարձնելու համար ներկայացուած դէմքերն ու դէպքերը[26]: Տի Լորենցոյի նուիրուած առաջին յետմահու կենսագրական հատորը՝ *Tina di Lorenzo. Il fascino e il’arte dell’«encantadora»*, հրատարակուած է 2003ին: Լրագրող ու հետազօտող Անճելօ Ֆորթունայի այս գիրքը չենք տե-

---

[21] *Poesie complete di Vittoria Aganoor*, Firenze, 1912, էջ 239: Ի դէպ, Աղանուրի «Հեռաւոր եղբայրներուն» (“Ai fratelli lontani”) բանաստեղծութիւնը վերջերս թիւրիմացաբար վերագրուած է 1908–1909ի ժամանակաշրջանին, «երբ Արեւմըտեան Հայաստանում տիրում էր բռնութեան, տեղահանութեան ու կոտորածի սարսափը» (Անահիտ Սեւումեան, «Վիկտորեա Աղանուրեանի գրական ժառանգութիւնը», *Պատմա-բանասիրական հանդէս*, 1, 2005, էջ 174), մինչ քերթուածը նուիրուած էր Գալապրիոյ (Իտալիա) 1905ի երկրաշարժին (*Poesie complete*, էջ 267):

[22] *Mosè Corenese, storico armeno del quinto secolo*, versione di Giuseppe Cappelletti, Venezia, 1841. *Storia di Mosè Corenese*, versione italiana illustrata dai monaci armeni Mechitaristi ritoccata quanto allo stile di N[iccolò] Tommaseo, Venezia, 1850.

[23] Anton Giulio Barrili, *Semiramide*, Milano, 1873: Այս վէպը «Արա Գեղեցիկ» խորագրով 1875–1876ին անստորագիր աշխարհաբար թարգմանութեամբ հրատարակուած էր նախ *Բազմավէպ*ի մէջ, եւ ապա՝ առանձին հատորով (*Արա Գեղեցիկ*, պատմական վիպասանութիւն Ա. Յ. Պարրիլեայ իտալացւոյ, Վենետիկ, 1876):

[24] Փափազեան, *Յետադարձ,* էջ 194:

[25] Յովհաննիսեան, «Դանիէլ Վարուժանի», էջ 87:

[26] Արծուի Բախչինեան եւ Վարդան Մատթէոսեան, *Շամախեցի պարուհին. Արմէն Օհանեանի կեանքը եւ գործը*, Երեւան, 2007, էջ 27:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 71

սած, բայց հրատարակչական ազդը բնորոշ է. «Մինչ Էլէոնորա Տուզէ՝ իտալական թատրոնի *միւս մեծ մեկնաբանը,* Ազգոյի մէջ ձեռնարկուած նախաձեռնութիւններուն շնորհիւ, կը շարունակէ արդարօրէն փայլիլ մշակոյթի երկնակամարին վրայ, Թինա տի Լորենցօ՝ *գեղեցկութեան, տրամաթիք արուեստի եւ մարդկային մեծութեան անկրկնելի համադրութիւն,* գրեթէ մոռցուած է հայրենիքին մէջ... Ներկայ ուսումնասիրութիւնը կը փորձէ մասնակիօրէն լրացնել յայտնի բացը՝ մեր դերասանուհիի *լուսաւոր պատկերը* դուրս հանելու համար մոռացութեան գիրկէն, ուր թաղուելու վտանգին տակ կը գտնուի»[27] (ընդգծումները մերն են): «Մարդկային մեծութեան» (grandezza umana) ակնարկութիւնը կը բաւէ ցանկայարոյց դերասանուհիին առասպելը կարեւորութենէ զուրկ նկատելու, եթէ ոչ լրիւ անտեսելու:

«... [Բ]այց», շարունակած է Հ. Յովհաննիսեան, արձանագրելէ ետք իր տարակոյսը, «իրական է ու տեսանելի լուսանկարում իսկ տրամադրող կերպարն այն դերասանուհու, որ հանդիսատես է խլել ժամանակի բեմական առաջնուհիներից եւ կարող է ներշընչում տալ մի բանաստեղծի ու իր լոյսով կենդանացնել պատմութեամբ աւանդըւած մի հին զրոյց»[28]: Ան փորձած է զարգացնել այն վարկածը, թէ «Հարճը»ի հերոսուհիին՝ Նազենիկի կերպարի ետին պէտք է փնտռել Թինա տի Լորենցոյի վերյուշը, հետեւելով 1965ի Յ. Ճ. Սիրունիի բանաւոր հաղորդումին, թէ «դերասանուհի մը առիթ եղած էր»[29], թէեւ նման բանի երբեք չէ ակնարկած Վարուժանին նուիրուած իր յուշագրական էջերուն մէջ:

Կարեւոր է նաեւ յիշել, որ Սիրունիի այդ հաղորդումը ականատեսի վկայութիւն չէր, քանի որ Սիրունի ու Վարուժան ծանօթացած էին 1912ին՝ «Հարճը»ի երկնումէն շատ աւելի ուշ[30]: Արդարեւ, Յովհաննիսեան անհասկնալիօրէն մոռացութեան տուած է այն հանրայայտ փաստը, որ վիպերգը լոյս տեսած էր *Հեթանոս երգեր*ուն մէջ, պնդելով, որ «*Հեթանոս երգերը*, ինչպէս նշեցինք, գրուել են 1912 թ., «Հարճը» նոյն յղացումներում է եւ գրուել է 1914 թ., երբ Կ. Պոլսում էր Զարիֆեան-Սեւումեան թատերախումբը եւ նոր *պիես*ներ էր ակնկալում պոլսահայ հեղինակներից: (...) Ճիշդ այդ շրջանում էլ գրուել է «Հարճը», սակայն *դրամա*յի չի վերածուել, որքան էլ մտածուել է այդ մասին»[31]: Յայտնի է, որ *Հեթանոս երգեր* հատորին բանաստեղծութիւնները գրուած են կանխող տարիներուն եւ առանձին հատորով *տպուած*՝ 1912ին, թէեւ գիրքը իրականին մէջ լոյս տեսած է 1913ի առաջին ամիսներուն:

Առաքել Պատրիկ վկայած է, թէ Վարուժան կարդացած է «Հարճը»ի հինգ գլուխները իր աշակերտներու սեղմ շրջանակին մէջ՝ 10 յուլիս, 1910ի

---

[27] www.amazon.com/Tina-Lorenzo-fascino-larte-dell«encantadora»/dp/8874421176.

[28] Յովհաննիսեան, «Դանիէլ Վարուժանի», էջ 87:

[29] Անդ, էջ 85:

[30] Յ. Ճ. Սիրունի, «Գիծեր Դանիէլ Վարուժանի կեանքէն», *Հայրենիք* ամսագիր, նոյեմբեր 1923, էջ 40. նոյն, *Դանիէլ Վարուժան*, Պուքրէշ, 1940, էջ 82:

[31] Յովհաննիսեան, «Դ. Վարուժանի», էջ 85:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 72

«Արամեան» վարժարանի շրջանաւարտից հանդիսութեան յաջորդ օրը[32]: Նոյն տարուան սեպտեմբերին, «Հարճը» արդէն աւարտուն գործ մը պէտք է ըլլար, ինչպէս վկայած է բանաստեղծը Նշան Տէր Ստեփանեանին գրած նամակով. «Այս տարի թէպէտեւ գրական շատ կտորներ չարտադրեցի, սակայն գրած եմ ուժեղ դիւցազնավէպ մը պատմական դրուագի մը վրայ, որ յուսամ, թէ պիտի գնահատուի»[33]: Անոր մէկ հատուածը (Բ. մաս, 343–390 տողեր) «Ասպետական կենցաղին» պարագայական խորագրին տակ եւ «1910 Սեպտեմբեր, Բրգնիկ» նշումով հրատարակուած էր Թէոդիկի տարեցոյցին 1911ի հատորին մէջ[34]:

Ուրեմն, «Հարճը» գրուած էր դերասաններ Յովհաննէս Զարիֆեանի եւ Օվի Սեւումեանի գլխաւորած կովկասահայ թատերախումբի պոլսական հիւրախաղէն երեք ու կէս տարի առաջ: Սիրունի գրած է, որ երբ թատերախումբը Պոլիս այցելած է 1914ի գարնան՝ անօրինակ խանդավառութիւն ստեղծելով, նոր գործունէութեան մը ուղեգիծը պատրաստուած է անոր մեկնումէն առաջ: Կովկաս վերադարձին, Զարիֆեան նոր խումբ մը պիտի կազմէր, ընդգրկելով նաեւ Պոլիսէն տարրեր, նոյն տարուան աշնան մեկնելու համար Վան, որ իր գործունէութեան կեդրոնը պիտի ըլլար Արեւմտեան Հայաստանի մէջ. «Ռ. Զարդարեան, Վարուժան եւ ես ստանձնած էինք խաղացանկին հոգը: Թատերախումբին համար նոր խաղեր պիտի հայթայթէինք՝ առաւելապէս գործի մղելով հայ հեղինակներ (...): Խանդավառուած էր նաեւ Վարուժան: Թատերախաղ մը կ'որոճար արդէն: Թէեւ «Հարճը» թատերախաղի վերածէր, կամ հնդկական կեանքէ առնուած խաղ մը գրէր»[35]: Յետմահու հրատարակուած իր ինքնակենսագրական նօթերուն մէջ, Սիրունի միայն արձանագրած է, որ «Զարդարեանը, Վարուժանը եւ ես պիտի հայթայթէինք իրեն [Զարիֆեանին. Վ.Մ] հայ շունչով թատերախաղեր»[36]:

---

[32] Առաքել Ն. Պատրիկ, *Դանիէլ Վարուժան իմ յուշերում*, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1968, էջ 102-104: Թուագրուած է ըստ յուշագրողի վկայութեան (անդ, էջ 93): Ընդունինք, որ ժամանակագրական շփոթ մը առկայ է Ա. Պատրիկի գրածին մէջ այդ օրուան մասին, թէ Վարուժանի զուարթութիւնը «գտնւում էր մի մեծ երջանկութեան վաղորդայնում», երբ «յաղթանակել էր վերջապէս երկու սիրահարների մաքուր սիրոյ անայլայլ կամքը» (անդ, էջ 97): Յաղթանակը տակաւին հեռու էր: Արդարեւ, երկու շաբաթ ետք՝ 27 յուլիսին (նամակը թուագրուած է 14 յուլիս՝ հին տոմարով), Վարուժան կը գրէր Արաքսի Թաշճեանին, որ «անվեհեր, քաջ, ճարտար եւ պաղարիւն» ըլլար, ակնարկելով իրենց սիրոյ դէմ կանգուն եւ անընկճելի թուացող թումբերուն (Դանիէլ Վարուժան, *Երկերի լիակատար ժողովածու երեք հատորով*, հատոր 3, Երեւան, 1987, էջ 427):

[33] Վարուժան, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, էջ 432:

[34] Դանիէլ Վարուժան, «Ասպետական կենցաղին», *Ամէնուն տարեցոյցը*, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 138-139: Կը կարծենք, որ ասիկա բաւարար հիմք չ'ընծայեր, որպէսզի «Հարճը»ի ամբողջական երկնումը 1910 սեպտեմբեր թուագրուի (Ալբերտ Շարուրեան, *Դանիէլ Վարուժանի կեանքի եւ ստեղծագործութեան տարեգրութիւն*, Երեւան, 1984, էջ 167):

[35] Սիրունի, «Գիծեր», էջ 49: Հմմտ. նոյն, *Դանիէլ Վարուժան*, էջ 146: Հաւանաբար գրաշարական վրիպակի հետեւանքով, Սիրունիի այս վկայութիւնը մէջբերուած էր Վարուժանի ծննդեան հարիւրամեակին իբրեւ «հայկական [sic] կեանքէ առնուած խաղ մը» (Շարուրեան, Դանիէլ Վարուժանի, էջ 228):

[36] Յ. Ճ. Սիրունի, *Ինքնակենսագրական նօթեր*,

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 73

Այստեղ կ՚արժէ վկայաբերել 1908-1910 թուականներու Վարուժանէն շարք մը նամակներ, որոնք *Հեթանոս երգեր*ու անոր պատկերացումին կ՚անդրադառնան եւ հարկ եղած համագիրը (context) կը մատուցանեն այս հարցին: Մայիս 1908ին, ան իր մտադրութիւնը յայտնած էր Արշակ Չօպանեանին՝ «շըքեղ հատորով մը վերջ դնել հայրենասիրական քերթուածներուս», որմէ ետք պիտի ձեռնարկէր «բանաստեղծութեանց ուրիշ շարքի մը, բոլորովին *մտերմական* եւ *ապրուած* (...)»: Նոյն տարուան նոյեմբերին, ակնարկելով հրատարակութեան ընթացքի մէջ գտնըւող *Ցեղին սիրտը*ին, դարձեալ Չօպանեանին գրած է, թէ «այս հատորը լոյս տեսնէ՝ պիտի սկսիմ ասկէ վերջ լոկ *կեանքէ գրել*. ահագին հեղեղ մը կայ ներսս, որ մինչ ցարդ հայրենիքի դիակներով թմբուած էր»: Որպէս լրացում, ապրիլ 1909ին Վարուժան կը յայտարարէր Թէոդիկին, թէ «հիմա նոր հատոր մը պատրաստելու ձեռնարկած եմ զուտ ապրըւած կեանքէ, քիչ մը աւելի վերլուծող, աւելի խորհիմաստ եւ հոգեբանական երգերով», իսկ փետրուար 1910ին, արդէն Սեբաստիայէն, վերըստին հաստատած է Չօպանեանին, թէ «այլեւս կը պատրաստուիմ ապրուած կեանքէն միայն գրել եւ հիւսել նոր քերթըւածներ՝ անվերապահ արուեստով մը, որոնք պիտի կազմեն *Հեթանոս երգեր*ուն մասը»[37]:

Եթէ «ապրուած կեանքէ» գործեր արտադրելու նպատակը զուգադրենք Սիրունիի այն դիտողութեան, թէ Վարուժանի հեթանոսութիւնը չհասկցող մարդիկ չէին նշմարած, «թէ մեր ապրած օրերուն աղտն ու տգեղութիւնն էր, որ իր հոգւոյն մէջ զզուանք մը կ՚արթնցնէր»[38], հասկնալի կը դառնայ «Հարճը»ի կեդրոնական շարժագիծըէն (leit-motif) մէկը՝ «Փա՜ռք կենցաղին ասպետական դարերուն», այսինքն՝ կեանքի բանաստեղծական իտէալին տրուած գնահատականը:

1970ական թուականներուն, Վազգէն Գաբրիէլեան դիտել տուած է, որ «Հեթանոս երգեր» ու «Գողգոթայի ծաղիկներ» շարքերու «երգերից շատերը, այդ իսկ օրերի, իր [Վարուժանի. Վ.Մ.] եւ շրջապատի մարդկանց ապրումներից ներշնչուած տպաւորութիւններ էին. յիշենք թէկուզ «Հարճը» *պոէմ*ը, «Տրտունջք» ընդարձակ քերթուածը, «Սպասում» բանաստեղծութիւնը, որոնք իր սիրոյ *դրամատիկ* պատմութեան, իր տառապանքի, կարօտի, յաղթանակի, սիրոյ ուժգնութեան ապրումներն ունէին որպէս ներշնչման հիմք»[39]: «Հարճը» կազմած է Վարուժանի «առաջին իսկական դիւցազներգական փորձը, դիւցազներգական հատուած մը», գրած է Գրիգոր Պըլտեան, որ աւելի անդին կատարած է ուշագրաւ դիտողութիւն մը. «Հերոսներու թիւին սահմանափակումը եւ խնդրոյ առարկայ հարցին մասնակիութիւնը, գործողութիւնը կը դնեն զուտ անձնական, պիտի ըսէինք՝ անհատական ծիրի մը

Երեւան, 2006, էջ 197:

[37] Վարուժան, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, էջ 371, 387, 408, 424 (ընդգծումները բնագրային են):

[38] Սիրունի, «Գիծեր», էջ 41 (հմմտ. նոյն, *Դանիէլ Վարուժան*, էջ 93):

[39] Վազգէն Գաբրիէլեան, *Դանիէլ Վարուժան*, Երեւան, 1978, էջ 254-255:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 74

մէջ»[40]: Անհատական տարրի ներմուծումը այս պարագային պէտք է վերագրել «ապրուած կեանք»ի փորձառութեան:

Արդարեւ, «Հարճը»ի ստեղծման զուգընթաց, հոկտեմբեր 1909–օգոստոս 1910 ժամանակամիջոցին ծնած, զարգացած ու երջանիկ վախճանի հասած է Դանիէլ Վարուժանի եւ Արաքսի Թաշճեանի սիրավէպը[41]: Վարուժան «Գրգանք» բանաստեղծութիւնը ձօնած է «Անոր՝ որ պիտի գայ», ու լոյս ընծայած՝ իր ամուսնութենէն տասը օր առաջ, *Ազատամարտ*ի գրական յաւելուածի օգոստոսի առաջին թիւին մէջ[42]: Առանձին ուշադրութեան չէ արժանացած Ա. Պատրիկի այն վկայութիւնը, թէ «*սիրահարուած եւ անելի մատնուած* Վարուժանի հանճարից ծնունդ առաւ ուրեմն համաշխարհային գրականութեան գոհարներից մէկը՝ «Հարճը»[43]: Ինչո՞ւ կարելի չէ երեւակայել, որ սիրահարած բանաստեղծը փոխաբերական կերպով ցոլացնէր իր սիրեցեալին հետ ապրած տագնապալի ժամանակը, զայն տեղադրելով պատմական անցեալին մէջ: 1990ական թուականներուն, Խաչատուր Վարդանեան գրած է, թէ «նիւթը մշակուել է ճիշդ ժամանակին՝ 1910ին, Սեբաստիայում, երբ բանաստեղծը (...) մի խարտիշահեր հայուհու՝ Արաքսի Թաշճեանի հետ տօնում էր այնքան *դրամատիկ* փուլերից անցած վիպական սիրոյ յաղթանակը՝ դարձեալ դարերով կարծրացած հասարակական նախապաշարումների դէմ»[44]:

Անուղղակիօրէն, Վարուժանի սիրերգութիւնը կրնայ ցոլացած ըլլալ Տրդատի եւ Նազենիկի խորհրդանշական դրուագի վարուժանեան մշակումին մէջ՝ իբրեւ «ապրուած կեանքէ» ներշնչուած գործ: Հիւրաբար Բակուր Սիւնիի պալատը գտնուող Տրդատ Բագրատունին կը սիրահետի իր հիւրընկալի հարճը՝ Նազենիկը, եւ վերջինս կը փոխադարձէ՝ Բակուրի վերահաս վրէժխնդրութենէն խուսափելու նպատակով Տրդատէն խնդրելով, որ փախչին: Այս դրուագը՝ Հոմերոսի *Իլիական*ին տուն տուող Պարիսի կողմէ Հեղինէի առեւանգումի զուգահեռին կողքին, արդեօք քօղարկուած արձագանգը չէ՞ր բերեր Թաշճեաններու տունը իբրեւ ուսուցիչ այցելող Վարուժանի սիրահարութեան՝ իր ծնունդէն արդէն նշանուած աշակերտուհիին, ու Արաքսիի փոխադարձումին ու ապստամբութեան՝ աւանդամոլութեան գերի ծնողներուն դէմ: Տագնապալի վիճակը յուսահատ բանաստեղծին նոյնիսկ ներշնչած է իր սիրեցեալը փախցնելու ծրագիր մը՝ «միակ միջոցը», ինչպէս անոր գրած էր 14/27 յուլիս, 1910ին[45]: Թերեւս յոռետեսութեան այս ժամանակին է, որ Վարուժան իր աւարտին հասցու-

---

[40] Գրիգոր Պըլտեան, *Կրակէ շրջանակը Դ. Վարուժանի շուրջ*, Անթիլիաս, 1988, էջ 221-222:

[41] Թուագրումին համար, տե՛ս Շարուրեան, *Դանիէլ Վարուժանի*, էջ 150, 166:

[42] Դանիէլ Վարուժան, «Գրգանք», *Ազատամարտ* շաբաթաթերթ-յաւելուած, 24 յուլիս / 6 օգոստոս, 1910, էջ 3: Տե՛ս Պատրիկ, *Դանիէլ Վարուժանը*, էջ 97:

[43] Պատրիկ, *Դանիէլ Վարուժանը*, էջ103 (ընդգծումը մերն է):

[44] Խ. Գ. Վարդանեան, «Դանիէլ Վարուժանի «Հարճը» վիպերգը», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի, 1*, 1991, էջ 50:

[45] Վարուժան, *Երկերի ժողովածու*, էջ 428:

ցած է վիպերգը, ողբերգական եզրափակում մը տալով Խորենացիի անորոշութեամբ պատուած դրուագին, ուր միայն կը յիշուի Տրդատի ու Նազենիկի փախուստը մինչեւ Սպեր. Բակուրի յուսակտուր ճիգով արձակուած նետը կը սպաննէ Նազենիկը, որ Տրդատի կողմէ կը թաղուի Շիրակի սահմանին վրայ կառուցուած իջեւանին քով տնկուած հինաւուրց բարտիին տակ:

Ն. Տէր Ստեփանեանին ուղղուած սեպտեմբեր 1910ի յիշեալ նամակին մէջ, բանաստեղծը յայտնած էր. «Ամուսնութիւնս եղաւ յանկարծակի, սիրային ողբերգութենէ մը վերջ, որ գրեթէ տարի մը տեւեց: Կատարեալ վէպ մըն է, զոր ապրեցայ Սվազի մէջ՝ անգնելով ես եւ նէ, խիստ վտանգալից, *տռամաթիկ* եւ իր մանրամասնութիւններուն մէջ շատ վսեմ փուլերէ, որոնց ես տակաւին վէպերու մէջ հանդիպած եմ միայն»[46]:

Վիպերգը կ'աւարտի մահուան դաժանութեան դէմ սիրոյ յաղթանակով. ճակատագրական հարուածին զոհ դարձած հարճը վերածուած էր կեանքի աղբիւրի: Չորցած բարտին, կը գրէր բանաստեղծը, «Վերընձիւղում մ'ըստացաւ՝ բուժելով վէրքն իր սրտին՝ / Երբոր Հարճին լոյս մարմնոյն աւիշներով կենսայորդ / Թաթախուեցան հողին տակ արմատներն իր խորդուբորդ (...)»: Իրական կեանքի մէջ, երկու սիրահարներուն վճռակամութիւնը վախճանական յաղթանակը տարած էր, երբ «աւանդութիւնը պարտուած էր, աւանդամոլութիւնը զսպուած» եւ «եկեղեցիներու զանգակները Վարուժանի սիրոյ յաղթանակը աւետեցին ի լուր աշխարհի»[47] ու, ինչպէս բանաստեղծը գրած էր «Գրգանք»ի մէջ, «Մերին սիրտերն ունկընդիր / Իրարու մեղմ տըրոփիւնին՝ նըռնջեցին»:

Հ. Յովհաննիսեան մէջբերած է «Հարճը»էն երեք տող Նազենիկի պարին մասին («Օ՜, այս մեծ պարն հեթանոս...»), պնդելով, որ այս եւ այլ տողերով անոր կերպարը կը ցոլացնէ «կենդանի, շնչող իրականութիւնը», այսինքըն՝ կ'ակնարկէ «յոյզեր ալեկոծող դերասանուհիուն», եւ ո՛չ թէ գրքային, երեւակայական նախատիպար մը կը մատնէ[48]: Որպէս բաղդատական օրինակ, սակայն, կ'արժէ մատնանշել, որ մինչ Կիւսթաւ Ֆլօպէռի գործերուն մէջ երեւցող պարուհին հիմնուած էր 1850-ին դէպի Մերձաւոր Արեւելք ճամբորդութեան ընթացքին անոր տեսած գըռչու պարուհիի մը իրական կերպարին վրայ, ԺԹ. դարու վերջաւորութեան եւ Ի. դարու սկիզբին այսպէս կոչուած "Salomania"ն ներշնչած է առնուազն 2.789 ֆրանսացի բանաստեղծներ մինչեւ 1912[49], եւ կարելի չէ ենթադրել, որ անոնցմէ իւրաքանչիւրը Սալոմէի իրական «ժառանգորդ» մը տեսած ըլլար: Վարուժանի բանաստեղծական տաղանդը կրնար յղանալ իրականութիւնը ցոլացնող պատկերներ, առանց ականատես եղած ըլլալու (հմմտ. «Ջարդը»):

46 Անդ, էջ 432:

47 Լեւոն Լանիս, «Դանիէլ Վարուժանի հարսնիքը», *Ազդակ*, 26 յունուար, 1934 (արտատըպւած՝ *Յուսաբեր*էն):

48 Յովհաննիսեան, «Դ. Վարուժանի», էջ 87-88:

49 Տե՛ս Toni Bentley, *Sisters of Salome*, Lincoln and London, 2002, էջ 24-26:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 76

Ճիշդ է հայրենի թատերագէտին այն մատնանշումը, որ Նազենիկի կերպարը կը ցոլացնէ «կենդանի, շնչող իրականութիւնը»: Սակայն, եթէ 1908–1910ի ժամանակային մերձաւորութիւնը, զոր ան չէ նշմարած, կրնար աղօտ կռուան մը ընծայել, որ լաւագոյն պարագային միայն լուսանկարով ներկայ եղած Թինա տի Լորենցոյի վերյուշը Վարուժանի ներշնչման աղբիւր դառնար, շատ աւելի հաւանական կը թուի, որ բանաստեղծը շրջապատող իսկապէս կենդանի ու շնչող իրականութիւնը՝ յանձին Արաքսի Թաշճեանի, անմիջականօրէն յաջողէր «իր լոյսով կենդանացնել պատմութեամբ աւանդուած մի հին զրոյց»:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 77

ՍԵՒԱՆ ՏԷՅԻՐՄԵՆՃԵԱՆ

ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆԸ ԲԵՐԱՅԻ ՄԷՋ. ԵՐՈՒԱՆԴ ԹՕԼԱՅԵԱՆԻ *ԻՏԷԱԼԻՆ ԵՏԵՒԷՆ* ՎԷՊԸ

Վէպը, որուն կ'ուզեմ անդրադառնալ, ունի դերասան, զաւեշտագիր լրագրող-հեղինակ մը՝ Երուանդ Թօլայեան, աւելի ծանօթ անունով՝ Կավռօշ: Հայրը՝ Յովհաննէս Թօլայեան, շրջանի յայտնի հրատարակիչներէն ու խմբագիրներէն մէկն էր եւ որդին՝ իր հօրը հետ չշփոթելու համար, իրեն ծածկանուն կը դարձնէ դեռ նոր կարդացած Հիւկոյի *Թշուառներ*ու կերպարը: Անշո՛ւշտ, գրաքննիչին ու այդ օրերուն աշխատակցած «Սուրհանդակ»ի խմբագիր Ճիվէլէկեանի հաւանութեամբ: «Եթէ գաղտնի ոստիկանները, որոնք տեղեկագրելու համար նիւթ կը փնտռէին, պահ մը կասկածէին, թէ «Կավռօշ» անունը ֆրանսական յեղափոխութիւնը յիշեցնող վիպական անուն մըն էր, *Թշուառներ*ուն մէջ յեղափոխական պատանիի մը տրուած, բոլորիս ալ բանը բո՛ւրդ էր. նախ ի՛մ, յետոյ տնօրէնիս, գրաքննիչին եւլն., եւլն.: Բայց մարդ չանդրադարձաւ, եւ այսպէս անցաւ, թերեւս անոր համար, որ Հիւկոյի *Թշուառները* արգիլուած վէպերէն էր, եւ գաղտնի ոստիկանները չէին կարդացած...»[1]: Ուրեմն քիչ մըն ալ համիտեան բռնապետութեան կը պարտինք Կավռօշ անունին նուիրականացումը հայ գրականութեան պատմութեան մէջ, ուր հետզհետէ շատ աւելի տարածուն ու ծանօթ պիտի դառնար զայն կրող անձի իսկական անունէն, նոյնիսկ Հիւկոյի հերոսէն:

1883ին Պոլսոյ Ֆէրիտիէ թաղը, Էյրի փողոց ծնած Թօլայեանի կենսագրութեան մեծ մասը անցած է ծննդավայրին մէջ: 1926ին Փարիզ, 1936ին ալ գաղթած է Խորհրդային Հայաստան, ուր գրի առած է իր թատերական ու խմբագրական կեանքի յուշերը՝ *Կավռօշ-նամէ*ն, զոր «Արաս» հրատարակչատունը 2019ին հրատարակեց Պոլսոյ մէջ, Հենրիկ ու Արծուի Բախչինեանի աշխատասիրութեամբ: Թօլայեան 1937ին բազմաթիւ այլ մտաւորականներու հետ որպէս «ժողովուրդի թշնամի» կը պիտակուի ստալինեան բռնապետութեան կողմէ, կը ձերբակալուի, կ'աքսորուի: Մեռած ըլլալու է 1940-ականներու սկիզբը:

Կավռօշի *Իտէալին ետեւէն* վէպը հրատարակուած է 1910ին, Պոլիս, «Նշան-Պապիկեան» տպարանէն: *Բերայի գիշերները եւ … ցորեկները* խորագիրն ալ ունեցող վէպը հեղինակին

[1] Երուանդ Թօլայեան, *Կավռօշ-նամէ*, Պոլիս, «Արաս» հրատարակչատուն, 2019, էջ 159-160:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 78

Բերայի շիտակը

կողմէ կը բնութագրուի որպէս *«երգիծական մոտեռն վէպ»*[2]*:* Վէպի ձգձգուող տպագրութեան մասին գրի առած յօդուածին մէջ[3] (իրապէս, հոկտեմբեր 1907-ին «Նշան Պապիկեան»ին յանձնուած ձեռագիրը հրատարակուած է 1910ին), հեղինակը կը պատմէ վէպ գրելու շարժառիթը: Թատերական եղանակը տակաւին սկսած չէ, *«ամէն մարդ լանտոներով Քեաղըտխանէ կ'երթա[յ] փարա ուտելու»*, բայց ինք ստիպուած է միջոց մը տունը մնալու նիւթական անձկութեան պատճառով: *«…[Լ]րագիրներու եւ պարբերականներու հեւքին մէջ»* կորսուած գրուածքներու փոխարէն, *«անմահութեան մէջ թիկնաթոռ մը գրաւել»*ու համար Թօլայեան շաբաթ մը տունը կը նստի եւ կ'արտադրէ *Իտէալին ետեւէն* երգիծական վէպը, 200 էջ:

Վէպը կը սկսի Թոքաթլեան պանդոկի դրան քով, սեղանի մը շուրջ բոլորուած *«քանի մը պնակալէզ ընկերներ»*ու զրոյցով[4]: Նոր մեռած է գլխաւոր կերպար Թովմաս Զըգցըգեանի հայրը, որ մեռնելէ վայրկեան մը առաջ զաւակը քովը կանչած, փսփսացած է անոր ականջին. *«Զաւա՛կս, կեանքիդ նպատակ մը ունեցի՛ր»*[5]*:* Թովմաս ընկերներուն կ'ըսէ, թէ պիտի յարգէ հօր կտակը եւ պիտի ունենայ կեանքի նպատակ մը. *«Իտէալ կին մը պիտի փնտռեմ»*[6]*:* Հօրմէն ստացած ժառան-

[2] Անդ, էջ 155:

[3] Երուանդ Թօլայեան, «Կավռօշապատում», *Հանրագիտակ*, 22 մայիս, 1908, թիւ 30, էջ 457-458:

[4] Երուանդ Թօլայեան, *Իտէալին ետեւէն,* Պոլիս, «Նշան-Պապիկեան» տպարան, 1910, էջ 11:

[5] Անդ, էջ 14:

Թոքաթլեան պանդոկը

գութիւնն ալ ամբողջապէս պիտի վատնէ յանուն այս նպատակի իրագործումին:

Վէպը, թերթօնի նման դիւրըմբռնելի ու զուարճապատում, անօրինակ փորձառութիւն մը կը մատուցէ առօրեայի ու շրջանի հանրային կեանքի մասին հանգամանալից ըմբռնում մը գոյացնելու առումով՝ առիթ տալով ճոխացնելու Ի. դարասկզբի գիշերային կեանքի ու զբօսանքներու վերաբերեալ մեր ունեցած տեղեկութիւնները:

Յոն կայ Բարեկենդանի հոյակապ դրուագում մը, որ, ինչպէս գրականագէտ Ռիթա Ֆելքի կը նշէ, ուղղակի կը վերամշակէ ու կը վերաբնութագրէ մշակոյթէ, հանրային աւանդոյթէ յառաջացած կուտակումը: Վերաբնութագրումը հետաքրքրական է ո՛չ միայն զարմանալի ըլլալուն այլեւ, մի՛աժամանակ, ստեղծելու կերպին վերաբերեալ մեր ըմբռնումը աճեցնել կարենալուն պատճառով:

Քրիստոնեայ հաւատացեալները Զատիկը նախորդող շուրջ յիսնօրեայ պահեցողութեան շրջանը կ'ողջունեն շռնդալից խրախճանքներով: Յոն, ուր կայ քրիստոնեայ խիտ բնակչութիւն, խրախճանքը կը յորդի դէպի հանրային վայրեր, բայց Թուրքիոյ նման երկիրներու մէջ, ուր քրիստոնեաներու թիւը բազմազան ճնշումներու հետեւանքով նօսրացած է այլեւս, կը կատարուին դռնփակ տօնակատարութիւններ, հետեւաբար Կավռօշի պատումը այս առումով կը դառնայ անստգիւտ արխիւ մը:

Թովմաս Չըզզըզեան, որ տակաւին գտած չէ իտէալ կինը, Բարեկենդանի նախօրէին, այսինքն շաբաթ իրիկուն, դարձեալ Բերա ելած է. թաղ մը, որ իր թատերասրահներով, զուարճավայրերով, գինետուներով, սրճարաններով, աւելին՝ միջինէն բաւական մը վեր կարողութեամբ իր քրիստոնեայ բնակչութեամբ, վերածուած էր ազատ բարքի հանդիսավայրի, ըլլալով նաեւ նշանաւոր ժամադրավայրը զբօսասէրներու՝ հակադրուելով այլ թաղերու պահպանողական միջավայրերուն: Քովնտի փողոցներէն *«Յայտէ՛ պալօ՛ս, մուզիգա՛, կրամոֆօ՛ն»* կը պոռան պարահանդէսներու ժամակոչները՝ յատկապէս հրաւիրելով կիները, իսկ Շիտակ-ճամբան բռնած էին լանթեռնայի, մանտոլինի, կիթառի եւ չիֆթէ-նաղարայի ցնծագին եղանակները: Բոլոր ծաղարանները լե-

[6] Անդ, էջ 16:

ցուն էին միջակորեար ընտանիքներով, որոնք ամբողջ գիշերուան ընթացքին կարկանդակ մը միայն ուտելով, կը դիտէին պողոտային վրայ անցնող-դարձող դիմակաւոր մարդիկը: Տեղ-տեղ բազմութիւնը այնքան խիտ էր, որ կարգ մը պարոններ առիթէն օգուտ քաղելով կը սեղմէին կիներու զանազան մասերը եւ անոնք կը նախընտրէին լուռ մնալ՝ «բազում աղմուկ վասն ոչինչի»ի մը տեղի չտալու համար[7]: «Էփթալօֆօս»ը, «Օտէոն»ի դիմացը, «Ռուայալ»ը հրաւիրած էին նուագախումբեր, որոնք օրուան նորոյթը հանդիսացող երգերը կը նուագէին ամենահասարակ ոճով:

Օսմանեան գրականութեան մեծանուն վիպագիրը՝ Ահմետ Միթհատ (1844-1912), *Դիմակահանդէս* վէպով նոյնպէս կը պատմէ բարեկենդան մը եւ այդ առթիւ յատկապէս Բերայի մէջ սարքուող պարահանդէսները: Հայազգի կերպարներու շուրջ հիւսուող պատումը, որ արեւմտեան ճաշակով խըրախճանալու վերաբերեալ գրի առնըւած առաջին վէպերէն է, հարուստ ատաղձ կը մատակարարէ շրջանի օսմանեան կենցաղին, ոչ-իսլամներու ու իսլամներու, զբօսավայրերու, հանդերձանքի, ապարանքներու առօրեային, թաղերուն մասին:

Բերայի Բարեկենդանի նկարագրութիւնը բազմաթիւ հանգիտութիւններ ունի Թօլայեանի հետ: Թաղին տիրող խանդավառութիւնը գերած է նաեւ հեղինակները: *«Ողջ Պէյօղլուն ու Ղալաթիան միակտուր խրախճարանի մը վերածուած է: Այն սրահներուն առջեւը, ուր պարահանդէսներ պիտի սարքուին, գոյնզգոյն դրօշակներ կը ծածանին. այնքան որ աշխարհի երեւին դրօշակ ունեցող բոլոր ազգերուն ազգային գոյները կարելի է տեսնել: … Գիշերները գոյնզգոյն լապտերներ կը կախուին: Դռներուն առջեւ, դռներու չափ մեծ ոսկեզօծ ցուցանակներ կ՛ազդարարեն, թէ իրիկունը մեծ ու հանրային պարահանդէս մը կայ հոն եւ կարելի է մասնակցիլ դիմակով կամ առանց դիմակի»*[8]: Բնագիրէն կատարւած այս եւ միւս թարգմանութիւնը ինծմէ, Ս. Տ.):

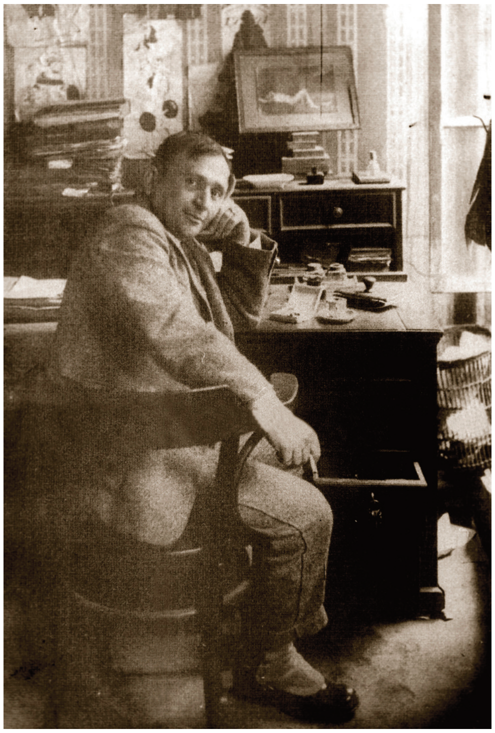

Թօլայեան

Միթհատ մարդկային բազմութիւնը կը նմանցնէ գետի մը, որ կը հոսի Բերայի շիտակին վրայ. *«Մարդկային յորձանք մըն է: Դուն եւս որպէս կաթիլ մը կը խառնուիս այդ յորձանքին ու*

[7] Անդ, էջ 86-87:

[8] Ahmet Mithat Efendi, *Karnaval* (Դիմակահանդէս), Istanbul, Dergah Yayinlari, էջ 193:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 81

Բերայի շիտակը

կ՚երթաս»[9]: Նոյն այլաբանութիւնը կը կարդանք Թօլայեանի մօտ եւս. *«Մարդկային խուժանի Բերա-Ովկէանը կը տատանէր Թաքսիմէն մինչեւ Պոն-Մարշէի առաջները»[10]:*

Թովմաս Չըգըըգեան *կաթիլ մը* որպէս կու գայ ու կը խառնուի *մարդկային խուժանի:* Ներս կը մտնէ «Օտէոն»ի սրահէն՝ անդիմակ, կապոյտ *ամոքինկ*ով ու ճերմակ *բլաստրոն*ով: Թաթավլացիները, այսինքն յոյները, Թաթավլայի տարեկան պարահանդէսին գացած ըլլալով, «Օտէոն»ի մէջ են բոլոր գումգաբուցիներն ու սամաթիացիները. այսինքն՝ հայերը:

«Պարահանդէսներու ամենափայլուն կուարճանքը բացայայտ կննումն ու հետաքրքրասիրութիւնն է: Մարդ պարահանդէսի ընթացքին իր համակրած կինը դարպասելու եւ իրեն ուզածը ըսելու արտօնութիւնը եկեղեցւոյ մէջ իսկ չի կրնար գտնել»[11]:

Ահմետ Միթհատի՝ 1881ին հրատարակած *Դիմակահանդէս* վէպէն մինչեւ Թօլայեանի՝ 1910 թուակիր *Իտէալին ետեւէն* վէպը, նոյնիսկ մինչեւ այսօր շատ բան փոխուած չէ կարծեմ: Կավռօշ, ի տարբերութիւն Միթհատի, կը պատմէ նաեւ ամուսնացած հայ կնոջ մը դարպասելը Թովմաս Չըգըըգեանը՝ *«Իլլէ մավիլի»* երգով: Յոն են Վահան Փափազեան, սկիւտարցի զաւեշտագիրը, գրելիք նիւթ մը, իսկ Չիֆթէ-Սարաֆ՝ «Միամիտի արկած» մը փընտռելու համար: «Օտէոն»ի բարեկենդա-

[9] Անդ, էջ 194:

[10] Թօլայեան, *Իտէալին ետեւէն*, էջ 87-88:

[11] Mithat Efendi, *Karnaval,* էջ 31:

նի պարահանդէսին իրենց ողջ տաղանդը ցուցադրելու նպատակով մըրցումի ելած են բոլոր անոնք, որոնք պարի դասեր առած են շրջանի յայտնի պարուսոյցներ Փսալթիէն ու Խաչատուրեանէն, Փոլոնիա (այժմ՝ Նուրուզիա) փողոցի պարի ուսումնարանի մէջ:

Թովմաս, որ «Օտէոն»ի պարահանդէսին կը ծանօթանայ Թաքսիմի Էսաեան վարժարան յաճախող, դպրոցական զգեստ հագած երիտասարդ կնոջ մը, կարճ միջոց մը ետք մինչեւ այգ զըւարճանալու համար կ'առաջարկէ երթալ անցեալին «Սիռք» կամ «Գոնգորտիա» անուններով ալ ծանօթ, «Վարիեթէ» թատրոնը, ուր կը բեմադրուէր «Ասլան մաղարասընտա պիր շէյթան» (Սատանայ մը՝ առիւծի այրին մէջ) թատերախաղը: Ներկայացումէն ետք, թատերասրահի սպասաւորները աթոռները կը վերցնեն ու վայրը կը վերածեն պարասրահի մը: Հինգ վայրկեան ետք, նուագախումբն ալ իր տեղը գրաւած է արդէն բեմին վրայ: Մեր զոյգը միջոց մը հոս զբօսնելէ ու քիչ մը եւս մտերմանալէ ետք, յարակից գարեջրատան յոյն երգչի երգին ուղեկցութեամբ ձիակառք մը վարձելով կ'երթան Թեփէպաշը՝ Փըթի Շանի թատրոնը:

Փըթի Շանի մէջ կայ Բարեկենդանի ամենաշքեղ խրախճանքներէն մէկը՝ կարուհիներու պարահանդէսը: Բարեբախտաբար, հեղինակը կը նկարագրէ կարուհիներու պարահանդէսը: Բերայի կամ Թաթավլայի կարուհիները չկան հոն, այլ Ենի-Չարշըի ու նշանաւոր այլ փողոցներու գեղուհիներն են անոնք, որոնք խեղճ կարուհիներու դիմակին տակ պատուական կարուհիներու դեր կը ստանձնեն: Դրան առջեւ կան ճաքոնական լապտերներ, գունաւոր խաւաքարտէ շինուած փիղ ու խոզ, որ շաբաթ մը առաջուընէ Պոլսոյ բոլոր արուարձանները պտտած էր իբրեւ ծանուցում:

Փըթի Շանը տարբեր է... Գումգաբուցիներ ու սամաթիացիներ չկան հոն, եթէ կան իսկ՝ ապա միայն անոնց վերնախաւը: Հոս կան բերացիներ՝ հայ սեղանաւորներ, յոյն վաճառականներ, գործարարներ, դրամատան գրագիրներ, Բերայի գեղեցկուհիները... Գիշերւան գեղեցկուհին, լաւագոյն պարն ու զգեստը ընտրելէ ետք, կարգը կը հասնի ընտրելու ամենապզտիկ ոտքերու տէր գեղեցկուհին: Եւ անշուշտ դափնեկիրն է Թովմասի Էսաեանցի զոյգը՝ օրիորդ Նուարդը...

Անոնք կ'որոշեն գիշերը շարունակել Սոչիէթա-Օփերայայի մէջ: Թովմաս ունի յայտնի պարուսոյց Խաչիկ Խաչատուրեանի պարահանդէսին տոմսերը: Հոն են նաեւ Պոլսոյ բոլոր հայուհիները, հարսնցու օրիորդները, *«Պոլսահայ գրողներէ շատեր ալ... կը ալքտըկային իրենց գրական փառքը փընտռելով ընթերցողուհիներուն մօտը»:* Ինչպէս՝ Ենովք Արմէն, Չիֆթէ-Սարաֆ, Վահան Փափազեան, Յակոբ Տէր-Յակոբեան, Վահան Թօշիկեան, Հայկանոյշ Մառք...[12]: Պարահանդէսի մասնակցութեան համար պայման էր դիմակները վար առնել, որուն չ'ուզեր հպատակիլ Թովմասի ընկերուհին, ու անոնք «եուհա»ներու տարափին տակ

---

[12] Թօլայեան, *Իտէալին ետեւէն,* էջ 117-118:

ստիպուած դուրս կ՚ելլեն պարասրահէն եւ կը յայտնուին Բերայի շիտակին վրայ: Լուսաբացը մօտ է արդէն, պարահանդէսները վերջացած են, մարդիկ կամաց-կամաց սկսած են իրենց տուները վերադառնալ, մինչ փողոցներու մէջ անոնց կ՚ընկերանան նուագածուները: Ոմանք դեռ կը պարեն, իսկ անոնց վրայ կը նշմարուին *քոնֆէթթի*ներու գունաւոր, փայլուն բիծերը:

Թօլայեանի վէպը երգիծական ոճով կը պատմէ ժառանգութիւն մնխող ցուցամոլի մը իր ունեցուածքը վատնելը՝ «իտէալին ետեւէն» ինկած: Վէպը թերեւս աննշան մնացած ըլլայ իր ժամանակին, սակայն այսօր, երբ ոչ եւս են նկարագրուած հանրութիւնն ու բարեկենդանի խրախճանքները, անոր հեղինակին կը պարգեւէ գրական ազգագրագէտի տիտղոս: Ընթերցումով վերակենդանացող երկին իմաստը անկարելի է տարանջատել ներկայի մեր ըմբռնումէն: Կոչումով դերասան Թօլայեանի վէպը յատկապէս թատերասրահներու ու շրջանի գիշերային զըւարճանքներու մասին կու տայ տեղեկութիւններ, զորս կարելի չէ գտնել նոյնիսկ պատմագիտական երկերու մէջ: Գրականագէտ Փիթըր Պրուքսի համաձայն, նման վէպերու նպատակն է երեւութաբանական գոյացուցակ մը կազմել. անոնց կիրքն է արձանագրել իրերու, վայրերու, երկրորդական կազմածներու, ի մի բան՝ կարեւորութիւնը բոլոր այն բաներուն, որոնց հետ մէջ-մէջի են մարդիկ, կ՚ապրին միասին: Նիւթական մշակոյթի ու առօրեայ կեանքի հանդէպ վերջին շրջաններուն առկայ բուռն հետաքրքրասիրութիւնը կ՚ապահովէն մեր համակրական մօտեցումը Թօլայեանի այս մոռցուած վէպին ու իր նպատակներուն:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 84

ԿԱՐՕ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ՓԱՆՈՍ ՃԵՐԱՆԵԱՆԻ *ԹՐԹԻՌՆԵՐ…Ը*

2020ին, թագավարակի համաշխարհային տագնապալի օրերուն, Փանոս Ճերանեան հրատարակեց իր վեցերորդ հատորը՝ *Թրթիռներ…*ը (Պէյրութ, Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» հրատարակչատուն, 103 էջ): Գիրքը պատրաստ էր 2013ին եւ յանձնըւած՝ Պօղոս Սնապեանին, որ չըհասաւ խմբագրել զայն՝ առողջական պատճառներով (ան մեռաւ 14 յունիս, 2014ին): Գիրքը անտիպ մնաց եօթը տարի: 2020ին բանաստեղծ Յարութիւն Պէրպէրեան խմբագրեց այս քերթողագիրքը, որուն սկզբնական խորագիրն էր *Ժամանակներ…*: Եթէ երկու անուանումները իրարու էախառնենք՝ կ'ունենանք թրթիռներ, որ կը քալեն ժամանակներու հետ. բան մը, որ կը կազմէ գիրքին բոլոր բանաստեղծութիւններուն խորքը:

Ճերանեան նախապէս հրատարակած է բանաստեղծութեան հինգ գիրք —*Քամիներ* (1979), *Ընդմիջուած լռութիւն* (1991), *Քեզ ինչպէս կոչեմ…*(1998), *Ի լուր…*(1999) եւ *Բառերու լոյսը* (2005): Բոլոր քերթողագիրքերն ալ ինքներգութիւն են, *Թրթիռներ…*ը շարունակութիւնն է անոնց՝ խորքի աւելի լայն զարգացումով:

*Թրթիռներ…*ը ունի հինգ ենթախորագիր—«Յայքուներ եւ պատկերներ», «Սիրոյ ժամանակ», «Աշնանային ժամանակ», «Ընդելուզուած բնութեան մէջ» եւ «Մտերմօրէն»:

* * *

*Թրթիռներ…*ը սիրոյ, տառապանքի եւ առանձնութեան երգեր են: Անոնց կ'ընկերանան բնութեան զանազան գործօնները, իսկ եթէ անոնց վրայ աւելցընենք իր մտերմութիւնները՝ հայրենական եւ ընտանեկան զանազան պարագաներու հետ՝ մենք կ'ունենանք *Թրթիռներ…*ու ամբողջութիւնը:

Ճերանեան բնութենապաշտ-խորհըրդապաշտ բանաստեղծ է՝ փիլիսոփապաշտ շունչով պարուրուած: Բնութեան զանազան երեւոյթներուն ու գործօններուն հետ մենախօսութեան մէջ կը գտնուի գիրքի գրեթէ բոլոր էջերուն մէջ: Այսպէս, ան կը դիմէ մարգարտածաղիկին, վարդին, ձնծաղիկին, հիրիկին, յասմիկին, քամիին, սաղարթախիտ ծառին, նոճիին, բարտիին, ուռենիին, լիալուսինին, զաղթող թռչուններու եւ բնութիւնը բաղկացնող այլ բաներու հետ, որոնք, խորքին մէջ, իր զգացումներուն ու մտածումներուն արտաբերումն են եւ սիրոյ արտայայտութիւնը:

Բնութեան եղանակներուն մէջ Ճերանեան ամենէն աւելի հարազատ կը զգայ աշնան ու ձմռան հետ, մանա-

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 85

ւանդ աշնան, բան մը, որուն այնքան չենք հանդիպիր իր նախորդ գիրքերուն մէջ: *Թրթիռներ*...ուն մէջ ներքին ապրումի վերածած է աշունը եւ «աշուն-աշունով ներկած է» իր բազմաթիւ բանաստեղծութիւնները, ինչպէս ինք կ'ըսէ իր երախայրիք *Քամիներ* հատորին մէջ: Աշունը կը տանի զինք հոգեկան ապրումներու գիրկը՝ յիշելու իր կորսուած սէրը, որուն կարօտը ունի հիմա:

Մենք ուկեցինք միաձուլուիլ
տակաւ կորսուող
այդ յամեցող աշունին հետ,
եւ կուր փնտռեցինք այն
անծանօթին
որ մեկ առնէր
այդ պատկերին մէջ գունազեղ
բայց չգտանք...

(«Պատկեր», էջ 53)

Աշունը բանաստեղծի ներաշխարհին մէջ կը ստեղծէ լաւատեսութեան եւ աւելի շատ յոռետեսութեան տրամադրութիւններ: Կը փորձէ լաւատես ըլլալ, սակայն իր դիմաց կը գտնէ մահւան սարսափը: Աշնան մէջ կ'ուզէ գարունը տեսնել, մեղմ երեւոյթներ փընտռել: Կը ջանայ լաւատես աչքերով դիտել աշունը, որուն ճանապարհին կիսամերկ վարդենի մը «գարուն կը բուրէ տակաւին»: Սակայն նոյն քերթուածի («Աշնանային արձակ հայքուներ») վերջաւորութեան՝

Աշունէ-աշուն
Տարիքս անձայն յայտարարելէ
ծղրիթները ծերացան:

(էջ 5)

Ան կը ձգտի ամառ ունենալու իր հոգիին մէջ: Աշնան, հովանոցը գլուխին վերեւ դրած՝ ինքզինք կը պաշտպանէ տերեւներու տեղատարափէն, եւ՝

ոտնաձայնիս խշրտուքներէն
տարուած,
արահետէ-արահետ
կը շտապէի
կարծես ամրան հասնելու...

(«Աշնան մասին...», էջ 56)

Լաւատեսութեան, կեանքի ու ջերմութեան իր փնտռտուքին մէջ բանաստեղծը ինքզինք կը նմանցնէ «բարձունքներուն մայրամտող հիւղակին», որուն, կարճ գիշերէ մը ետք, արեգակը պիտի փութայ անսահման հեռուներէն՝

Ընծայելու ամենաթանկը
կեանքին...

(«Հիւղակը...», էջ 62)

Կամ՝ նմանիլ թիթեռնիկին, որ օրւան մէջ տենդավառ թեւածելէ ետք,

կ'ուզէ դառնալ իր առաջին գարունքին.

Եւ յայտնապէս
գիշերուան հետ
կը մրցակցէր,
այդ մարմրող երկինքին տակ
իր ծաղիկին պայծառութեան
հասնելու...

(«Թիթեռնիկը», էջ 66)

Բայց լաւատեսութիւնը տեղի կու տայ յոռետեսութեան դիմաց. յոռետեսութիւն մը, որ տակաւ առ տակաւ կը կազմաւորէ իր մէջ մահուան գաղափարը: Երբ մարդ երիտասարդ է, ինչպէս ինք ալ եղած է, մահը չի կրնար մօտենալ իրեն: Ըստ բանաստեղծին, որքան սաստիկ փչէ քամին՝ տերեւները չեն թափիր, եթէ աշուն չէ: Բայց ժամանակի թաւալումին հետ մահը կը մօտենայ՝ որքան ալ ուզես հեռուէն նայիլ անոր:

Օր ու տարի հետապնդող
ճանապարհիս
Երբ հիւսիսի քամին փչէ,
Փոթորկահեծ բարձունքներուն կը
ձայնակցին՝
– ամենադժուարը վայրէջքն է
կ'ըսեն:

(«Ծառերը», էջ 80)

Ճերանեանի յոռետեսութեան հետ կը միախառնուին նաեւ խաբուածութիւնն ու մերժուածութիւնը՝ իրեն տրըւած սիրոյ խոստումին, եւ ինք կը սպասէ հրաշքի մը, որ կատարէ այդ խոստումը: Ասիկա իր բանաստեղծութեան լարն է:

Աւելի՜ հեռուն
եթէ կը յիշես
գիշեր մը ամրած
մութի ու լոյսի պսակի նման՝
հինծի խոստացած անսահման
սիրոյդ
հաւատացեալս՝
կը սպասեմ անձկաւ այդ նոյն
հրաշքին...

(«Ամենահեռուն», էջ 37)

Բայց այդ հրաշքը չի կատարուիր, ինչ որ կը մղէ զինք մերժուածութեան, նոյնիսկ խաբուածութեան: Եւ այս անդրադարձումին մէջ, չի պոռթկար ան, չի փոթորկիր: Ընդհակառակը, ազնուական կը մնայ չյագեցած սիրոյ իր տառապանքին մէջ: Նոյն տղան՝ բարի, քնքուշ, վեհանձն եւ հեզահամբոյր, ամօթխած՝ իր սիրոյն դիմաց, բայց մանաւանդ երազկոտ, լքուած եւ առանձնացած՝ անորոշ իտէալի որոնումով:

Ու միշտ անձկաւ սպասելով
Հրաշքին՝
Անդարձ երջանկութիւնը երազելով:

Բանաստեղծի հոգին ելեւէջներ կ'ունենայ աշնան եղանակի ազդեցութեան տակ: Աշունը անբաժանելի մասն է իր ներաշխարհին: Տերեւաթափին հետ, ինքնամփոփ, մեղմ եւ առանց պոռթկումի կ'երգէ իր ցաւը: Աշնան մէջ կը փորձէ փնտռել իր հոգեկան մխիթարանքը, որովհետեւ ափսոսանքով կը գիտակցի, որ պիտի չվերադառնան հին օրերը: Յոռետեսութեան հետ խառնըւած պարտուողականութիւնը կը յաղթանակէ՝ երբ կը խօսի մահուան մասին: Այո՛, ուռիներու ներկայութիւնը իր քերթողագիրքին մէջ. ուռին, ժողովուրդի բառերով, լացող ծառը, տխրութեան

արտայայտիչը: Ան լաւ գիտէ, որ ինչ բան կայ իր հոգիին խորքը. ահա՛ թէ ինչու միշտ մտիկ կ'ընէ անոր ձայնին: Կարօտը ունի իր երբեմնի երջանկութեան, որ հեռու է հիմա: Վերջապէս կը զգայ, որ հետզհետէ կը մաշի իր հոգին:

Աշունը,
Իր շիկաւուն տերեւներու
համրանքով՝
Սիրոյ բառեր
Թող շշնչէր
Շուրթերուդ:

(«Սիրոյ եղանակ», էջ 39)

Միայն աշունը չէ, որ կը յիշեցնէ իրեն իր հին սէրը, որ մնայուն է իր ներաշխարհին մէջ: Բնութիւնը բաղկացընող զանազան գործօնները, զորս թուեցինք նախապէս, միջոցներ են՝ անոնց հետ մենախօսելու սիրոյ մասին: Ապրիմ-մեռնիմը, «իր թաւալող տերեւով», իր սիրածին նախասիրութիւններէն գլխաւորագոյնն է ծաղիկներուն մէջ: Ապրիմ-մեռնիմը միշտ կայ իր բոլոր գիրքերուն մէջ. հասարակ յայտարար է: Ճերանեան կ'ափսոսայ, որ երազն ալ կ'անէանայ աչքերու մէջ, ինչպէս ապրիմ-մեռնիմը «սիրողներու մատներուն մէջ»: Ապրիմ-մեռնիմը՝ «շիրմաքարի կողքին»:

Նոյնն է այլ ծաղիկներու պարագային: «Ձնծաղիկը, որ կը դողայ վերջալոյսի արեգակէն, նոյնը՝ յասմիկին,

Թուփերուն հետ, շուքերուն հետ,
գիշեր բերող, գիշեր տանող աս
ճանապարհին
բոյրը աննինջ յասմիկին՝
միմիայն քեզ կը յուշէ:

(«Յասմիկին երգը», էջ 65)

Ու Ճերանեան խաղաղութիւն կը գտնէ հիրիկին՝ կապոյտ ծաղիկին մէջ, որ լիճի ջուրերուն մէջ, իրիկունը, կը ձգէ իր սիրոյն երկնագոյնը:

* * *

Քամին, ծառերը, ուռիները, նոճիներն ու թիթեռնիկները միշտ ներկայ են Ճերանեանի գիրքերուն մէջ: Ան կը մենախօսէ անոնց հետ իր ներաշխարհով: Վարդենիին վրայ ո՛չ մէկ թռչուն պիտի թառի ա՛լ, որովհետեւ անոր փուշը առանձին պիտի մնայ վիրաւոր յիշողութեան մէջ: Ինքնատիպ քերթուածով ծառը նաեւ հրաշալի բանաստեղծ է. ծառը, որ տերեւ-տերեւ կ'արտասուէ՝ ոսկեգոյն արցունքներով: Ու տակաւին, Ճերանեան նոճին կը նմանցնէ նըրբագեղ գրիչներու՝ շիրմաքարերու կողքին:

Եւ այսպէս շարունակ երեւութապէս բնութեան առնչուող զանազան պատկերներ, որոնք խորքին մէջ իր ներքին խռովքը կ'արտայայտեն:

Տերեւները, որոնք «առատ կը թուէին մօրս արցունքներուն նման»,

Ամպի ծուէնը, որ «այտիս վրայ կը կաթի»,

Լուռ վկայ թիթեռը, որ տող մը քերթուած կ'արձանագրէ,

Բաբէն, որ ձմռան կանուխ ժամուն «շողացող արեգակի ճառագայթը կը փնտռէր» անմատչելի հեռուներու մէջ:

Ու բոլորին մէջ՝ Ճերանեանի սէրը, որ «այլեւս չի ձայներ», որ կը գտնուի «անմատչելի հեռուներուն մէջ». սիրոյ ափսոսանքը, իր սիրածին անյոյս վե-

ռաղարձը, թախիծը, կարօտը, երազը, որ մնար ճառագայթի պէս «եռուզեռի մէջ հեռացող շուքերուն»:

ԳԱԶԷԼ

Առանց քեզի
Անունս անկոչ կը մնայ:
Ոտնաձայնդ տանս շեմին
Ինծի անհաս կը մնայ:

Քեզմէ դատարկ
Իմ կուրծքի տակ քար լռութիւն՝

Օրացոյցիս էջին վրայ:
Ամբողջ տարին ցուրտ եղանակ կը մնայ:

(էջ 23)

* * *

Ճերանեան նոյնը մնացած է քառասուն տարուան ընթացքին՝ բանաստեղծութեան իր ըմբռնումին մէջ: Բայց բանաստեղծութեան հասկացութիւնը, բնականաբար, փոխուած է ժամանակի թաւալումին հետ. Ճերանեան կարեւորութիւն չէ տուած այդ փոփոխութեան, ոչ ալ ազդուած է անկէ: Կարելի է հաստատել անվարան, որ մեր օրերուն եւ ժամանակներուն յարմարող բանաստեղծը չէ ան: Ասիկա ժխտական արտայայտութիւն մը չէ երբեք իր հասցէին, որովհետեւ ինչ հասկացութիւն եւ ձեւ փոխէ բանաստեղծութիւնը, անպայման հոն պիտի ըլլան սէրը, կարօտը, տենչանքը: Բանաստեղծութեան ձե՞ւը եւ խո՞րքը կը փոխուին, գերիրապաշտ կ'ըլլայ, թէ՞ անհեթեթ. գոյութենապա՞շտ, թէ՞ ապագայապաշտ. հարց կու տանք՝ կարելի՞ է բանաստեղծութիւն ունենալ առանց ներքին զգացումներու եւ արտաքին երեւոյթներու բնութագրումի: Կ'ըսուի. բանաստեղծութիւնը պէտք է քայլ պահէ օրուան հարցերուն հետ, քաղաքական եւ ընկերային վերիվայրումներուն հետ, առօրեայ մտահոգութիւններուն ու պայքարներուն հետ, քրոնային հետ: Բայց այդ բոլորին մէջ եւ բոլորին ետին՝ եթէ բանաստեղծութեան մէջ պակսի *մարդը*, այն ատեն բանաստեղծութիւնը կը վերածուի տեղեկագրումի, հասարակ արտայայտութեամբ՝ թղթակցութեան:

Նո՛յն սիրտն է, որ կը բաբախէ Ճերանեանի բոլոր գիրքերուն ու բանաստեղծութիւններուն մէջ:

Ճերանեանի բանաստեղծութեան հենքը բնութիւնն է, որուն բոլոր արտաքին երեւոյթները կը թափանցեն Ճերանեանի հոգիին մէջ: Անոր լաւագոյն արտայայտութիւնն է իր «Օրագիր» խորագրով բանաստեղծութիւնը.

Շուրջս ամէն բան
դէպի ներս սեւեռող
հայեացք մը կը մատնէ,
յայտնելու համար, թէ
մշուշի մէջ կանգնած այդ ծառը
կը պատկանի նաեւ մշուշին...

(էջ 70)

* * *

Ճերանեանի բանաստեղծութիւնը իրական է: Անոր յուզումները եւ ապրումները պատահականութեան հետեւանք չեն, այլ կը բխին իր ապրած կեանքի անցեալի եւ այժմու պայմաններէն: Այդ յուզումները կ'արտայայտեն իր թախ-

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 89

ծոտ ու դժգոհ տրամադրութիւնները, թաքուն խաբուածութիւնն ու մերժըւածութիւնը:

Ճերանեան կ'երգէ իր անձնական կեանքը եւ կը նկարագրէ իր զգացումները, այսուհանդերձ երբեք եսապաշտ չեն անոր քերթուածները: Մերժուածութիւնն ու դժգոհանքը համամարդկային են եւ ներկայ են շատերուն մէջ: Թէեւ մենախօսութիւն են Ճերանեանի բանաստեղծութիւնները, որոնց մէջ կը կատարէ հոգիէն բխող խոստովանութիւններ, սակայն անհատապաշտութիւն չկայ այնտեղ: Յոն կը խօսի ոչ թէ հեղինակը, այլ՝ *մարդը*: Ուրեմն, սիրոյ, տառապանքի եւ կարօտի տենչանքը ուրիշ բան չեն խորհրդանշեր՝ այլ եթէ իրական կեանքը, վեհօրէն ու վճիտ:

Ճերանեան իր սիրտի թռիչքներուն եւ անոնց անձնատուր եղող բանաստեղծ է: Սէր, վիշտ, տենչանք, կարօտ, յոյս ու թախիծ: Նոր չեն անոր նիւթերը, որոնք կան երկար դարերէ ի վեր. շարունակողն է ան ժողովրդային երգերուն: Բայց ինքնատիպ է, ունի իրեն յատուկ յուզականութիւն մը, զգացական ուրոյն աշխարհ մը: Յարցերուն կը մօտենայ բանաստեղծօրէն:

Ճերանեան թեւ կու տայ իր երեւակայութեան, կը հեռանայ ներկայէն եւ կը սլանայ դէպի հեռաւոր անցեալ՝ ներկան եւ անցեալը իրարու ագուցելով: Ու ներկային մէջ կը ստեղծէ մելամաղձոտութիւն ու թախծոտ տրամադրութիւն: Բանաստեղծութիւնը հայելին է իր հոգիին ամենէն խորունկ տարրերուն: Ան կ'օգտուի անցեալէն իր գործին մէջ դնելով տեսակ մը բնազդային զգայնութիւններ:

Ճերանեան աշխարհը կը դիտէ իր անհատական զգացումներուն, ապրումներուն եւ տեսիլքներուն ընդմէջէն: Այս առումով կը ստեղծէ զգացումի խորութիւն, անկեղծութիւն, պատկերաւորութիւն եւ արտայայտութեան խտութիւն՝ անհատականէն դէպի ընդհանուրը դիմելով, դէպի մարդասիրական ափերը երթալով: Քննարկումի կ'ենթարկէ իր եսը եւ մտերիմ հաղորդակցութիւն մը կը ստեղծէ անհատին եւ իրեն սիրելի բնութեան միջեւ: Բնութիւնը կը վերարտադրուի իր ներաշխարհի զգացումներով եւ խոստովանութեամբ:

Տրտմագին է Ճերանեան, բայց լալկան չէ: Չի պոռթկար: Չի բողոքեր: Չի ծառանար ընկերութեան դէմ: Չունի յորդաբուխ յուզում, ոչ ալ անզուսպ երեւակայութիւն: Երբեմն հանդէս կու գայ զգացումի չափազանցութիւններով: Անցեալը վերակառուցելու իր փորձին մէջ, վիշտը, սիրոյ անհասանելիութիւնը, տենչանքը, կարօտը եւ երազները երբեմն կը հասնին ծայրայեղ համեմատութիւններու, որոնք կը վնասեն գործին:

Ճերանեան իր մտերիմ ապրումներուն երգիչն է: Անոր իւրաքանչիւր բանաստեղծութիւնը դառնացած ու լքուած հոգիի մը փախուստն է, անցեալէն վերադարձող հոգիի մը վկայութիւնն է: Ան փախուստ կու տայ ներկայէն եւ կը մեկուսանայ իր անհատական առանձնութեան մէջ: Իր փախուստը կը կատարէ երկու ուղղութիւններով: Առաջին՝ դէպի բնութիւն, որուն գործօնները հարազատ են, ազնիւ, գորովագութ ու բարի: Ու ինք տեւաբար շփման մէջ

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 90

կը գտնուի այդ գործօններուն հետ: Երկրորդ՝ դէպի անցեալ, որ ամբէ իր ցաւերը եւ ուր ամէն բան գեղեցիկ է: Թէեւ տեղ-տեղ կը փորձէ երջանիկ ըլլալ, բայց տխուր է ան՝ իր ներկայ տրամադրութիւններուն դիմաց:

Ճերանեան նուրբ զգացումներ քընարերգող բանաստեղծ մըն է: Դասական իմաստով քնարերգող բանաստեղծներու քիչ կը հանդիպինք այսօր Սփիւռքի գրականութեան մէջ. քնարական շունչով գրուող քերթուածներու մթնոլորտ գրեթէ չկայ հիմա: Թիւով շատ քիչ բանաստեղծ կայ այսօր, որ կը ներշնչուի գետակի կարկաչէն, բարտիի խշշոցէն, հովի ձայնէն եւ ծղրիթի թաքստոցէն: Մնաց որ, Արտահայաստանի մէջ բանաստեղծութեան անդաստանին ջուր տուողներու թիւը կը պակսի եւ կը պակսի: Ասիկա, անշուշտ, ուրիշ հարց է:

Միսաք Մեծարենցի, բայց մանաւանդ Մատթէոս Զարիֆեանի քնարերգական բանաստեղծութիւնները իրենց բարերար նպաստը բերած են Ճերանեանի քերթուածներուն: Արդէն երկուքին նուիրած է մէկական բանաստեղծութիւն:

Թրթիռներ...ը Ճերանեանի հինգ գիրքերուն շարունակութիւնն է թէ՛ իր կառուցուածքով եւ թէ՛ բանաստեղծական արտայայտութիւններով: Առաջինին (*Քամիներ*, 1979) եւ վերջինին մէջ կայ քառասուն տարուան հեռաւորութիւն մը, սակայն ոչինչ փոխուած է Ճերանեանի բանաստեղծական աշխարհին մէջ: Նոյնը մնացած է ան բնութեան գործօններու իր յարաբերութեան մէջ, որ ներքին տառապանքը ունի իբրեւ խորք: Այո, իր սրտի տրոփումները տրոփումներ են նաեւ այլ սիրտերու: Ինչ որ յատուկ է իրեն, յատուկ է նաեւ ուրիշին: Մեզմէ ո՞վ չունի կամ չէ ունեցած չիրագործուած փափաքներ:

* * *

Ճերանեան հանդարտ ու հաւասարակշռուած խառնուածք մը ունի: Իր քերթուածներու ձեւին ու կառուցման մէջ յաջողած է դնել մեծ խնամք եւ արուեստագէտի ճաշակ: Իր բոլոր բանաստեղծութիւններուն կը նպաստէ քնարական լարը: Անոնք գրուած են բնական դրսեւորումներով եւ հեռու են լեզուական ու խրթին աճպարարութիւններէ: Շատ յատկանշական են իր քերթուածներուն վերջին երկու տողերը: Այս բոլորով հանդերձ, *Թրթիռներ*ուն մէջ տեղ-տեղ արձակի վերածուած արտայայտութիւններ կան, իսկ կարգ մը քերթուածներու մէջ խախտած է երաժշտականութիւնը: Բաներ են ասոնք, որոնք առաջ կը բերեն ծանրաբեռնուածութիւն:

Ճերանեանի լեզուն վճիտ է եւ անհուն, ջերմ, պատկերալից եւ առանց զարդարանքի: Հռետորականութենէ հեռու: Ոճը ինքնաբուխ է եւ գեղուն, յուզական ու մեղմ, հաղորդական: Զեւապաշտ չէ ան: Բանաստեղծութիւնները կարճ են եւ ուղղակի դէպի սիրտին գացող:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 91

ԱՆԱՀԻՏ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

ՍՓԻՒՌՔԵԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՅԱՆԿԱՐԾԱԲԱՆՈՒՄԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱԶ[1]

1980ի սկիզբներուն, երբ չորրորդ անգամ ըլլալով համալսարան կը վերադառնայի ենթա-աւարտական ուսումս ամբողջացնելու, լրագրութեան ուսանող էի եւ մտադիր էի երաժշտական լրագրութեան վրայ կեդրոնանալ: Նիւթ առաջարկեցի DownBeat պարբերականին, որ հաւանաբար ճազի ու անոր յարակից ընձիւղումներուն նուիրուած առաջնակարգ ամերիկեան պարբերաթերթն էր: Նիւթս ճազը Միջին արեւելեանին հետ համաձուլող (fusion) երաժշտութեան մասին էր, ինչ որ անմիջապէս մերժուեցաւ, հակառակ զայն Օռնէթ Քոլմանի ու իր նըման ճազի ծանրակշիռ անուններու գործերու պարունակին մէջ տեղադրած ըլլալուս: Օրին ենթադրեցի որ մերժումի պատճառը անոնց բոլորովին անծանօթ անձերու մասին գրելու ցանկութիւնս էր, ինչպէս օրինակ Սուրէն Պարոնեանի եւ իր Թաքսիմ խումբին մասին, թէեւ գիտակից էի նոյնպէս թէ նորեկ ըլլալս եւ անոնց հետ նախապէս աշխատակցած չըլլալս ինքնին բաւարար պատճառ կրնային նկատուիլ: Դժուար էր, սակայն, երեւակայել որ քանի տարի ետք նոյն նիւթը կրկին ձեռք պիտի առնէի:

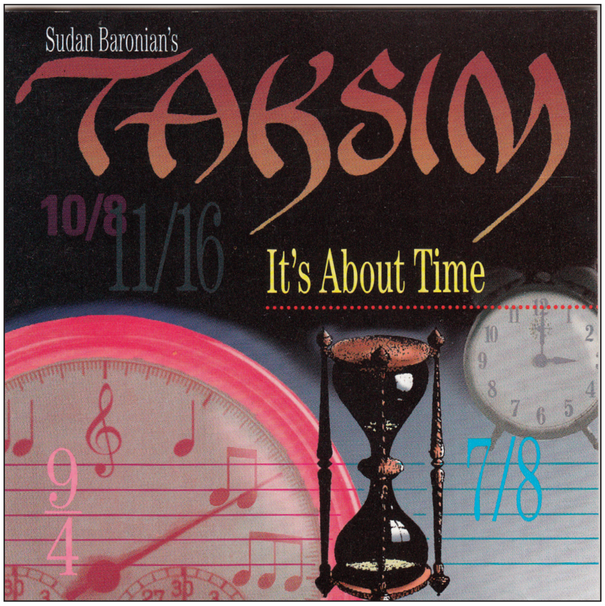

Sudan Baronian - It's About Time. 1995

Այս գլուխը այդ տարիներուն Սփիւռքի երկայնքին հայկականն ու ճազայինը համաձուլող երաժշտական փորձերու ունկնդրութեանս անձնական տեղեկագրութիւնն է: Կցկտուր է ան, կազմուած՝ յուշերու եւ մտածումներու բեկորներէ,

[1] Քաղուած՝ Անահիտ Գասապեանի Ubiquitous Listening (University of California Press, 2013) հատորի 5րդ գլուխէն, որ կը կոչուի "Improvising Armenian Identities – Armenian Jazz", էջ 73:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 92

Ներդիր՝ Night Ark - In Wonderland. 1996

Անահիտ Գասապեան

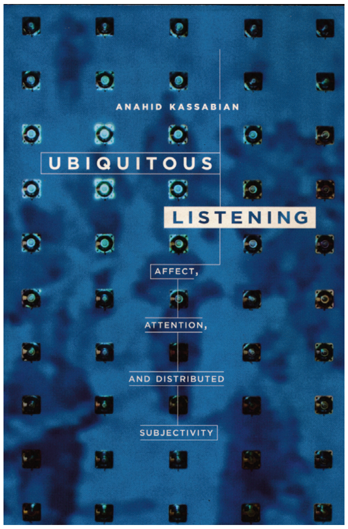

Ubiquitous Listening հատորը

որպէս երաժշտական գիտաշխատող հասունացման իմ ճանապարհս ընդգրկող, եւ որ տարիներով հայկական երաժշտութիւնը մէկ կողմ թողած (գէթ որպէս մտածումի առարկայ), կամացուկ մը կը վերադառնայի անոր կրկին, զգուշաւոր, անոր ընձեռած վայելքի պահերը կրկին կապելու համար աշխատանքներուս հետ: Այս գլուխին սկզբնական մէկ տարբերակը գրուած էր ճազի ու համաշխարհային երաժշտութեան նուիրուած հաւաքածոյի մը համար, որպէս պատուէր, ինչ որ առիթ հանդիսացած էր բազմազան հարցադրումներու, որոնց պիտի անդրադառնամ ստորեւ, մինչ կ'անցնէր բարեկամներու ու խմբագիրներու կողմէ ընթերցումի բովէն:

Ուշադրութիւնս հոս պիտի կեդրոնանայ ճազային հայկականին համաձուլող երեք ձայնապնակներու վրայ[2] եւ անոնց գրաւած տեղին՝ սփիւռքեան ինքնութեանս կազմաւորման ընթացքին մէջ: Զանազան պատճառներով դժուարին գործընթաց մըն էր անիկա, առնուազն հայկական սփիւռքի մէջ ուղղութիւններու ու մշակոյթներու բարդութիւններուն բերմամբ, որոնց նախապէս անդրադարձած էի գրքի երկրորդ գլուխին մէջ, բայց նաեւ բազմաթիւ այլ պատճառներով, որոնցմէ ինծի համար ամենացայտունը կը մնայ այն հակադրութիւնը, որ կար որպէս *ֆեմինիստ* զարգացմանս միջեւ՝ մէկ կողմէ, եւ 1970էն 1990ական թուականներուն ամերիկահայ համայնքին մէջ տիրող սեռային դերերու ու ներկայացումներու կարծրատիպերուն միջեւ՝ միւս կողմէ: (Յակառակ անոր որ *ֆեմինիզմը* որեւէ ընկերութեան մէջ իմ փափաքած չափովս յառաջդիմած չէ,

[2] Նշուած երեք ձայնապնակները հետեւեալներն են. Sudan Baronian's Taksim: *It's about Time* (Carlee Records, 1995), Night Ark: *In Wonderland* (EmArcy, 1997) եւ Armenian Navy Band: *New Apricot* (Imaj, 2001) [թրգմնչ.]:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 94

Armenian Navy Band - New Apricot-2001

սփիւռքահայ համայնքները բարեբախտաբար այս օրերուս շատ աւելի հանդուրժող են կիներու հանդէպ քան այդ թուականներուն)։ Փորձութեան այդ տարիներուս երկայնքին, այս ձայնապնակները խիստ կարեւոր–պիտի ըսէի նոյնիսկ մտերիմ–դեր խաղացին օգնելու համար որ ես զիս գտնեմ որպէս ամերիկահայ քաղաքականացած *ֆեմինիստ* մայր, ընկեր, կողակից, եւ երաժշտութեան ու հաղորդամիջոցներու գիտաշխատող։ Յոս կ'ուզեմ ակնարկս սեւեռել մէկ կողմէ այդ երեք ձայնապնակներուն հետ անձնական յարաբերութեանս վրայ, այն դերին, որ անոնք խաղացին ու կը շարունակեն խաղալ ինծի համար–հաւանաբար նաեւ շատ ուրիշներու–սփիւռքեան իսկական, բարդ, ոչ պարզապէս ձուլուած, ինքնութեան մը կարելիութիւնը առաջարկելու մէջ, եւ միւս կողմէ այս գլուխին կրկին եւ կրկին գրուելու գործընթացին վրայ։
[...]

[էջ 82]
Նախքան վերոյիշեալ ձայնապնակները ունկնդրելս, ես զիս կը զգայի, ինչպէս վերը փորձեցի նկարագրել, որպէս անկարելի արարած–թէ՛ *ֆեմինիստ*, թէ՛ ուտի սիրահար, ունակ թէ՛ ֆիլմի տեսութիւն դասաւանդելու, թէ՛ եփելու այն անուշեղէնը, որ մայրս կը կոչէր՝ ղատայիֆ, հայրս ալ՝ քնեֆէ, ի դէպ իրենք ալ իրենց կարգին միաժամանակ թէ՛ հայ, թէ՛ արեւմտականացած։ Չէի գիտեր որ զգացումներս բաժնող այլ սփիւռքահայեր գոյութիւն ունէին։ Անգամ մը որ այս ձայնապնակներուն ծանօթացայ–ամէն մէկը, ինչպէս կը նկարագրէի, կեանքիս կարեւոր մէկ հանգրուանին–դարձեալ սկսայ մաս կազմել բաշխուած ենթակայութեան մը։ Այլեւս առանձին չէի՝ այլ զուգորդուած, մեկուսացած չէի՝ այլ ընդգրկուած, լուռ չէի՝ այլ ձայներով լի։

Այլ կերպով դրուած, այն զգացումը ունէի, որ մասնիկներու խուրձ մըն եմ, մասնիկներ, որոնք կը տենչան, սակայն անկարող են՝ ամբողջանալու։ Մէյ մը որ սկսայ ինծի նման այլ «մասնիկներու խուրձեր»ու հետ կիսել ելոյթներ ու փորձառութիւններ, պակսող բանի մը զգացումը մէջէս անհետացաւ։ Սակայն, զգացի որ շարք մը բաներ կան, զորս ժամանակաւոր կերպով կը կիսեմ՝ ձայները, գա-

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 95

Ներդիր՝ Night Ark - In Wonderland. 1996

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 96

ղափարները, նախկին դժգոհութիւնն ու անհանգստութիւնը, պակասի ու չափազանցութեան զգացումները, կորուստ եւ հրճուանք: Kef for Kerryն[3] զիս չամբողջացուց, այլ մասնակից դարձուց ենթակայութեան դաշտի մը, որ կազմուած էր վերոնշեալ բոլոր այս բաներէն: Այդ սրահին մէջ, կարճ միջոցի մը համար, բաշխըւած ենթակայութեան փոքր միաւոր մըն էինք, միաւոր մը որ շատ յատուկ բան մը կը կիսէր. ո՛չ թէ ամերիկահայ ինքնութիւն մը, որ՝ Մասումիի[4] եզրերով կը հանդիսանայ լճացում մը, այլ շարժումի մէջ գտնուող գործընթաց մը, սփիւռքցի/հայ/ամերիկացի/յուսալի/դեմոկրատ-ձախակողմեան-հակա-Ճորճ-Պուշեան ըլլալու գործընթացը:

Այս ձայնապնակները ունկնդրելով (կրկին ու կրկին, մինչ միւս կողմէն այլեւայլ գործեր կ'ընէի, կեդրոնացումս ուշադրութեան դաշտին մէջ զանազան կէտերու վրայ ցրուած), ես զիս բաշխման դաշտի մը մասնակից կը զգայի, մասնակից գործընթացի մը, որ կը գոյանայ ունկնդրութեամբ: Նախքան այդ ձայնապնակները, ունկնդրելը ինծի համար հատումնային բնոյթ ունէր—կրնաս քու այսինչ մասնիկդ բերել գործունէութեան, բայց ո՛չ միւսը: Մինչդեռ *It's about Time*ի, *In Wonderland*ի եւ *New Apricot*ի նման ձայնապնակներու փորձառութիւնը դուրս ձգող գործընթաց մը չի հանդիսանար[5]: Ընդհակառակը: Անոնց հրամցուցածը, որ կը բխի երաժշտական բազմապիսի կատարողական արուեստներէ, ներառնող է, բաշխուած ենթակայութեան ցանցի ընդերքը շօշափող: Նման ծրագիրներու մէջ, յուզական ունկնդրութիւնը կրնայ իր ամենակարեւոր նպաստը բերել, ճամբայ բանալով դէպի նոր փորձառութիւններ, տեսանկիւններ, իրադարձութիւններ եւ գործընթացներ, որոնք բոլորովին նոր կարելիութիւններու աշխարհ մը կը բանան մեր առջեւ:

Թարգմանութիւնը՝ Հրայր Անմահունիի եւ Րաֆֆի Աճեմեանի

[3] 2004ի աշնան, հայ համայնքի որոշ անդամներու կողմէ կազմակերպուած համերգաշար մը, ի նպաստ օրին նախագահական դեմոկրատ թեկնածու՝ Ճոն Քերիի: Հաղորդագրութիւնը տե՛ս https://asbarez.com/50877/the-kef-for-kerry-tour/ [թրգմնչ.]:

[4] Brian Massumi, *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation,* Durham, NC: Duke University Press, 2002 [թրգմնչ.]:

[5] Մարդ անշուշտ կրնայ դուրս ձգուիլ իր անձնական ճաշակին հետեւանքով: Խօսքս այդ իմաստով դուրս ձգուելու մասին չէ: Ճաշակը արտասովոր կերպով բարդ գործողութիւն մըն է, որ կրնայ գուցէ կարեւոր խորաթափանցութիւններ արտադրել եթէ անոր մօտենանք բաշխուած ենթակայութեան տեսանկիւնէն: Խօսքս հոս սակայն կը վերաբերի նուազ զիտակից գործընթացներու, ինչպէս օրինակի համար այն զգացումին, որ գուցէ ունենամ եթէ հայերէն երաժշտութիւն չըլլայ ունկնդրելու, բան մը որ տարբեր չէ լռութեան վախէն, այսինքն բաշխման ցանցի բերած ապահովութեան պակասէն (տե՛ս 6րդ գլուխը)...:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 97

ՀԱՐՑԱԶՐՈՅՑ

ԱՐՈՒԵՍՏԱԲԱՆ ՓՐՈՖ. ԱՆԱՀԻՏ ԳԱՍԱՊԵԱՆԻ ՀԵՏ

Անահիտ Գասապեան Լիվըրփուլի համալսարանէն ներս Ճէյմս եւ Գոնսթանս ամպիոնի պատուակալ դասախօս է: Յանգստեան կոչուելէ ի վեր կ՚աշխատի Լիվըրփուլի Արաբական մշակոյթի փառատօնի ծրագիրներուն վրայ, որ իր 30,000է աւելի հանդիսատեսներով արաբական մշակոյթի մեծագոյն փառատօնը կը նկատուի Անգլիոյ մէջ: Գիտական, ներառեալ՝ հայկական ֆիլմերու նուիրուած բազմաթիւ յօդուածներու կողքին, ան հեղինակն է երկու մենագրութիւններու՝ Hearing Films (Routledge, 2001) եւ Ubiquitous Listening (Univ. of California Press, 2013), խմբագրած է երկու հատոր՝ Keeping Score (1997) եւ Ubiquitous Musics (2013), ինչպէս նաեւ հիմնադիր խմբագիր եղած է երեք պարբերականներու՝ Stanford Humanities Review (այժմ դադրած), Journal of Popular Music Studies, ինչպէս նաեւ Music, Sound and the Moving Image: Դասաւանդած է կանական համալսարաններէ ներս Գալիֆորնիա, Նիւ Եորք, Լիվըրփուլ եւ Լոնտոն, ինչպէս նաեւ տարբեր բաժանմունքներէ ներս, ինչպէս՝ Ֆիլմի, գրականութեան, հաղորդամիջոցներու, Միջին արեւելեան ու կնոջական ուսմունքներու: Յիմնադիր ծրագրողներէն եղած է նաեւ 2000ական թուականներու երկայնքին Նիւ Եորքի ու Սան Ֆրանսիսքոյի մէջ հայկական ժամանակակից ֆիլմերու նուիրուած փառատօներու, ուր շեշտը կը դրուէր արուեստի ու ֆիլմի ընձեռած քննադատական մօտեցումներու վրայ: Ստորեւ կը ներկայացնենք մեր աշխատակից Յրայր Անմահունիի հարցազրոյցը անոր հետ:

Սիրելի Անահիտ, ֆիլմի ու երաժշտութեան աշխարհին մէջ ծանօթ ու յարգուած հեղինակութիւն ես, սակայն նուազ ծանօթ են գործունէութեանդ միւս երեսները՝ գիտաշխատողը եւ ֆիլմի փառատօներու ծրագրող-կազմակերպիչը, ըլլայ ասիկա հայագիտական ուսմանց կամ ընդհանուր հայկական մշակութային ոլորտներէն ներս: Այս օրերուս ինչ կը պահանջուի արուեստաբան կամ արուեստի գիտաշխատող դառնալու համար:

Կարծեմ նախ պէտք է լուսաբանենք թէ ինչ ըսել կ՚ուզենք արուեստի գիտաշխատող ըսելով, որովհետեւ մարդիկ այդ պիտակին տակ ընդհանրապէս ակադեմական մասնագիտացած աշխատանքի դաշտ մը կը պատկերացնեն եւ այդ ուղղութեամբ ճանապարհը յստակ է: Սակայն, կան նաեւ հանրային ոլորտի մէջ գործող մտաւորականներ, որոնք յաճախ, բայց ոչ անպայման՝ կրնան լրագրութեան ճամբով տանիլ իրենց պրպտումները: Կան նա-

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 98

եւ բեմադրիչներ կամ արուեստագէտներ, որոնք կը գրեն իրենց արուեստներուն մասին: Առաջինի պարագային՝ ակադեմական ասպարէզի ճամբան կ'անցնի դոկտորական աւարտաճառի բովէն: Ուսանողական տարիներուն, երբ փափաք ունէի գրել ֆիլմերու մէջ ի գործ դրուող երաժշտութեան մասին, իմ ընտրած ճամբան այդ մէկը չէր, մանաւանդ որ երբ գոյութիւն ունեցող համալսարանական ուսումնական ծրագիրները աչքէ կ'անցընէի, եղածները զիս չէին գոհացներ: Վերջ ի վերջոյ, յանգեցայ արուեստի ու գրականութեան միջեւ տատանող կրթանքի մը, ինչ որ շատ արտասովոր ճանապարհ մըն էր: Այս տեսակի ասպարէզ մը հետապնդելու համար պէտք է շատ ու շատ ֆիլմ դիտել, անոնց մասին գրել եւ փորձել գրածներդ հրատարակել, ինչ որ այսօր մեծ մասամբ առցանց ոլորտին մէջ կը կատարուի ու դժբախտաբար անվճար է: Այնպէս որ դժուար է ապրուստ ապահովել եւ սովորաբար ծնողքէն խնշոր գանձանակներ ժառանգողներն են միայն, որոնք կրնան երկար դիմանալ անվճար աշխատանքի պարտադրանքին: Ակադեմական լիաժամ պաշտօններն ալ առաւօտեան ցօղին նման անհետացման ճամբուն վրայ են: Խօսքըս tenure trackի մասին է, որ ակադեմական պաշտօնի յարատեւումը ապահովելու կոչուած էր, սակայն երթալէն նուազ կիրարկուող մենաշնորհ մը կը դառնայ, երբ համալսարաններ դասաւանդումը հետզհետէ աւելի կը վստահին ոչ մշտական դրութեամբ, գործակից ու ժամանակաւոր պայմանագրով ուսուցիչներու, ինչ որ շատ կը դժուարացնէ մասնագիտական ասպարէզի ծաղկումը եւ կը ծառայէ ոչ թէ ի շահ ուսուցիչներուն կամ աշակերտներուն՝ այլ պարզապէս ուսումնական հիմնարկներու դրամարկղներուն, զորս կ'ուզեն մեզի հաւատացնել տալ թէ կը դիմագրաւեն անձուկ ժամանակներ: Անձնական համալսարաններու պարագային, գոնէ Ամերիկայի մէջ, ուր համալսարաններու շարժուն ու անշարժ գոյքերն ու կալուածները անհամեմատ փարթամ վիճակի մէջ են, այս պատկերը շատ հեռու է իրականութենէն: Բայց այս մէկը տարբեր գրոյցի նիւթ է [ժպիտ]:

Ճիշդ ես: Հետաքրքրական պիտի ըլլար եթէ կարենայիր քիչ մը մանրամասնել գիտական աշխատանքին վերապահուած դերին մասին, ըլլայ ան իշխող մշակոյթներէ եւ ոչ իշխող կամ փոքրամասնական մշակոյթներէ ներս ու անոնց միջեւ փոխյարաբերութիւններուն մասին, քանի մը խօսքով եթէ կ'ըլլայ:

Ատիկա բարդ հարց է: Նախ եւ առաջ կը խորհիմ, որ մեծ տարբերութիւններ կան երկրէ երկիր: Ֆրանսայի մէջ, օրինակի համար, ակադեմականները աւելի ներկայ են հանրային ոլորտի մէջ քան ըսենք Անգլիոյ, նուազ եւս Ամերիկայի: Այնպէս որ անոնց ընկալումն ալ կը տարբերի երկրէ երկիր: Սակայն, ընդհանրապէս, կը խորհիմ որ այն տեսութիւնները, որոնք նորութիւն էին երբ ես նոր կը սկսէի ուսումնական ճանապարհս, այսօր մաս կը կազմեն հանրային քննարկման ու բառապաշարին:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 99

Հետեւաբար, այդ զտումն ու անցքը ակադեմականէն դէպի հանրային ոլորտ 20-25 տարուան կը կարօտի: Այս մէկը, սակայն, նոյնը չէ փոքրամասնական մշակոյթներու պարագային: Այսինքն՝ կրնամ միայն հայկականին մասին խօսիլ: Հայաստանի մասին չեմ կրնար խօսիլ, սակայն սփիւռքեան մշակութային ոլորտին մէջ այս տեսակի՝ ակադեմականէն դէպի հանրային ոլորտ դանդաղ ընթացքով կատարուող ինքն ըստ ինքեան փոխանցում չկայ, ինչպէս որ է, օրինակ, ընդհանուր եւրոպական կամ ամերիկեան մեծ մշակոյթներու պարագային: Ասոր պատճառը, կը խորհիմ, այն է, որ իբրեւ համայնք ու հաւաքականութիւն՝ արուեստի ու մարդկայնապաշտ գիտութիւններու նուիրուած ուսմունքները մեր մօտ բաւարար կշիռք չեն ներկայացներ ու արժեւորուած չեն իբրեւ այդ: Խօսքս ընդհանուր է անշուշտ: Ահա թէ ինչու քիչեր կը մտածեն այդ ուղղութիւններով ընթանալ, իսկ մտածողներէն շատերն ալ կը յուսալքուին: Այնպէս որ այդ ոլորտներէն ներս շատ քիչ աշխատանք կը կատարուի մեր մօտ, սակայն յոյս ունիմ որ հետզհետէ կացութիւնը փոխուի:

Հարցը կը բարդանայ նաեւ հիմնարկներու բացակայութեամբ: Այսինքն՝ կը պակսին տեղերը, ուր մարդ կարենար գտնել ու ուսումնասիրել արուեստի կամ ֆիլմերու հաւաքածոներ, օրինակի համար: Ո՛չ իսկ մէկ արուեստագէտի գործերը կարելի է հաւաքուած գտնել որեւէ տեղ, ուր մնաց խումբերու, շարժումներու, եւ այլն:

Ճի՛շդ ես, եւ ասիկա ո՛չ միայն ֆիլմի, այլ բոլոր արուեստներու պարագային, ներառեալ երաժշտութեան: Մենք մեր մօտ ստեղծուող մշակոյթին հանդէպ անհոգ ենք: Չենք մտածեր թանգարաններու, արխիւներու, հաւաքածոներ յաւերժացնող եւ ուսումնասիրող հիմնարկներու մասին, որոնք կրնան ցուցահանդէսներ կազմակերպել, մշակութային ծրագիրներ մշակել, գործերը տարածել, հասանելի դարձնել ու գրոյց ստեղծել արուեստագէտներուն միջեւ, եւ այլն: 2000ականներուն երբ հայկական ֆիլմերու փառատօներ կը կազմակերպէինք, բեմադրիչներուն մեծ մասը իրենց ֆիլմերը գուցէ շատ փոքր կամ չնչին ծաւալէ դուրս՝ հայկական միջավայրերու մէջ երբեք ցուցադրած չէին: Այսինքն՝ մենք մեր ֆիլմերը տեսած չէինք, լուր իսկ չունէինք անոնց

Հայաստանի մասին չեմ կրնար խօսիլ, սակայն սփիւռքեան մշակութային ոլորտին մէջ այս տեսակի՝ ակադեմականէն դէպի հանրային ոլորտ դանդաղ ընթացքով կատարուող ինքն ըստ ինքեան փոխանցում չկայ, ինչպէս որ է, օրինակ, ընդհանուր եւրոպական կամ ամերիկեան մեծ մշակոյթներու պարագային: Ասոր պատճառը, կը խորհիմ, այն է, որ իբրեւ համայնք ու հաւաքականութիւն՝ արուեստի ու մարդկայնապաշտ գիտութիւններու նուիրուած ուսմունքները մեր մօտ բաւարար կշիռք չեն ներկայացներ ու արժեւորուած չեն իբրեւ այդ:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 100

մասին: Իրենք իրենց մէջ ալ մէկզմէկու մասին հազիւ լսած կային ու իրար միջեւ զրոյց գոյութիւն չունէր, որովհետեւ զիրենք ի մի բերող հիմնարկներ, վայրեր չկան: Կացութիւնը աւելի քան ցաւալի է, չըսելու համար ամօթ է: Միջավայր գլանալը ոեւէ արուեստագէտի կամ արուեստի խումբի զանոնք ամլութեան կամ հրաժարումի կ'առաջնորդէ: Ինչ որ պատահեցաւ օրին հետս: Իմ տպած առաջին ակադեմական յօդուածը հայկական վաւերագրական ֆիլմի մը կ'առնչուէր: Հայկականը միշտ գըտնըւած է հետաքրքրութիւններուս կիզակէտին, սակայն երբեք զայն չեմ դարձուցած հիմնական ակադեմական ըզբաղմունքս, միջոցը չեմ ունեցած ատոր: Եթէ կարելի եղած ըլլար, հայկական ֆիլմաշխարհի գիտաշխատող մը դարձած կ'ըլլայի օրինակի համար, սակայն գաղափարն իսկ երբեւիցէ հասանելի չէ եղած: Գոյութիւն ունեցող հայագիտական ուսմանց ծրագիրներուն մէջ ժամանակակից արուեստի կամ հաղորդամիջոցներու պաշտօն չըկար, ոչ ալ փոքրամասնական մշակոյթներով հետաքրքրուած աւելի ընդհանուր բաժանմունքներու մէջ հայկականին նուիրուած պաշտօններ կային, այնպէս որ այդ ճանապարհը փակ էր: Այդպիսի ասպարէզ գոյութիւն չունէր: Իբրեւ հետեւանք, այդ հետաքրքրութիւնը մնաց ուրեմն մօտս միշտ որպէս կողմնակի զբաղմունք:

«Ներսի եւ դուրսի» կրկնուող հարցն է: Հայկականէն դուրս գտնուող հաստատութիւններ կրնան հայկականով հետաքրքրուիլ, բայց առիպուած չեն, իսկ մենք կը փորձենք անոնց հետ կապեր հաստատել մեր նշանաւոր դէմքերուն ընդմէջէն կամ միջոցով:

Հեգնական ըլլալու զնով, կը խորհիմ որ փոքրամասնութիւնները Ամերիկայի մէջ կը նմանին ամսուան կամ եղանակի նորութեան, այնպէս որ կարճ ժամանակի մը համար հետաքրքրական կը դառնան ու կարճ ներթափանցումներ, զուգէ պաշտօններ կը բացուին գլխաւոր բաժանմունքներու մէջ, ու ապա «*մօտան*» կ'անցնի: Մեր պարագային սակայն, գոնէ որքան որ ես կը յիշեմ, այդ մէկն ալ չէ պատահած, երբեք «*մօտա*» չենք դարձած ու ես արդէն 60ներուս մէջ եմ...: Բաւարար չնաշխարհիկ չենք կ'երեւի կամ զուգէ ազդեցիկ...

Առաւել եւս պայքար ունինք, դատ ունինք պաշտպանելիք, եւ երբ կը դիմես արուեստով զբաղող կազմակերպութիւններու՝ զանոնք ներգրաւելու յոյսով, ու այս երկուքէն կը խօսիս միայն, դժուար կ'ըլլայ անոնց ուշադրութիւնը պահելը: Անոնց հետաքրքրութիւնը քաղաքականէն դուրս քու մշակոյթիդ բերելիք ներդրումին վրայ է: Ինչ ունիս ըսելիք դուն ու քու համայնքդ ընդհանուր առօրեան յուզող մշակութային հարցերուն մէջ: Խօսքս անշուշտ քաղաքական թեքումով արուեստին մասին չէ: Ատիկա կայ ու արդարացի է, սակայն ընդհանուր արուեստի համայնքը ներգրաւելու համար ժամանակակիցին հետ առնչուող ներդրում պէտք է ունենալ: Ատիկա է որ կը պակսի մեզմէ:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 101

ճիշդ ես: Կարծեմ մենք յաճախ կախւած մնացած ենք կրկնուող յանկերգի մը շրջանակին մէջ: Անընդհատ «փաստելու» գործին մէջ ենք որ մեզի պատահածը ցեղասպանութիւն էր, եւ չենք մտածեր ատկէ անդին մասին, օրինակ՝ սերունդէ սերունդ փոխանցուող ու փոխադրուող հոգեխոցին ու անոր դրսեւորումներուն մասին, որ արուեստի պեղման հետաքրքրական ոլորտ մը կրնայ հայթայթել միաժամանակ դառնալով բազմաթիւ այլ համայնքներ յուզող հասարակաց գետին մը: Ցարգելով հանդերձ մանր բացառութիւնները, հաւաքաբար կը մնանք նոյն տեղը ուր էինք հարիւր տարի առաջ: Անշուշտ դէպքին առայսօր ուրացումն ու անոր իրաւական երեսը մեզ կարծես գերին պահած է իր յանկերգին, ստիպելով որ անընդհատ կրկնենք նոյն բանը, առանց մտածելու թէ ինչ կու գայ անկէ ետք: Մէյ մը որ դադրէինք պահանջելէ որ մարդիկ մեր ականջներուն կրկնեն մեր արդէն գիտցածը, այն ատեն գուցէ շատ ու շատ նոր հարցեր ու մարտահրաւէրներ կարենայինք լսել: Արուեստագէտին, գրողին համար, ատոնք մեծ հարցեր են ու աշխատանքի դաշտեր:

Կ’ուզէի նաեւ խօսիլ քու հրատարակութիւններուդ մասին: Ակադեմական յօդուածներէ ու խմբագրական աշխատանքներէ դուրս ունիս նաեւ երկու մենագրութիւններ, երկուքն ալ ձայնի մասին: Իբրեւ ձայնի գիտաշխատող գուցէ կրնաս երկու խօսք ըսել այդ ճիւղին ու գիրքերուդ մասին: Առաջինը կը կոչուէր “Hearing Film”, լոյս տեսած 2000ին՝ Routledge հրատարակչատան մօտ. երկրորդը՝ “Ubiquitous Listening”, լոյս տեսած 2013ին՝ University of California Pressի մօտ, որուն կողքը բաւարար պէտք է ըլլար գիրքը դատելու համար ... [ծիծաղ]:

Անընդհատ «փաստելու» գործին մէջ ենք որ մեզի պատահածը ցեղասպանութիւն էր, եւ չենք մտածեր ատկէ անդինին մասին, օրինակ՝ սերունդէ սերունդ փոխանցուող ու փոխադրուող հոգեխոցին ու անոր դրսեւորումներուն մասին, որ արուեստի պեղման հետաքրքրական ոլորտ մը կրնայ հայթայթել միաժամանակ դառնալով բազմաթիւ այլ համայնքներ յուզող հասարակաց գետին մը:

Շատ կը սիրեմ այդ կողքը [ժպիտ]: Սկըսելու համար, հաղորդամիջոցներու ոլորտի՝ media studiesի ուսանող էի ու կը խորհէի, թէ լրագրող կը դառնամ: Հետեւեցայ ֆիլմեր մօտէն ուսումնասիրող քանի մը դասընթացքներու եւ հետաքրքրութիւնս դէպի ֆիլմի տեսութեան կողմ գնաց, սակայն ապշած էի, որ միայն տեսողականը քննութեան կ’ենթարկուէր, մինչ իմ հետաքրքրութիւնս անոր ընկերացող ձայնի աշխարհին կ’երթար: Սկիզբը մտադիր չէի աւարտելէ ետք ուսումս շարունակել, սակայն մարդիկ դրական կ’արտայայտուէին թեքումիս հանդէպ ու կը մղէին որ շարունակեմ: Այնպէս որ դիմեցի ու քանի մը հետաքրքրական ծրագիրնե-

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 102

րու մէջ ընդունունեցայ: Որոշեցի Սթանֆորտ համալսարանի ծրագրին հետեւիլ, որ կը կոչուէր «Արդի միտք ու գրականութիւն»: Շատ սիրեցի: Ցստակ էր, որ ակադեմական ոլորտն էր զիս առինքնողը, թէեւ ես տեղեակ չէի անոր: Առաջին գիրքս դոկտորական աւարտաճառէս բխած էր եւ փորձ մըն էր հասկնալու, թէ ֆիլմի մը մէջ երաժըշտութիւնը ինչպէ՞ս կը պայմանաւորէ հանդիսատեսին մօտ անոր հետ նոյնացման ճանապարհները: Երբ յաջող ֆիլմ մը կը դիտէք, ըսենք ոչ փորձառական, զօրաւոր կապ կը սկսիք զգալ որոշ կերպարի մը, խումբի մը կամ վայրի մը հետ: Կ'ուզէի հասկնալ թէ երաժըշտութիւնը ի՞նչ ձեւով կը մասնակցի այդ կապի զգացումի ստեղծման ու նոյնացման գործողութեան մէջ: Այդ ուղղութեամբ ո՛չ մէկ հետազօտութիւն եղած էր: Երբ գիրքս լոյս կը տեսնէր, տակաւին հատ ու կենտ գրականութիւն կար ֆիլմերու մէջ երաժշտութեան խաղացած դերին մասին: Այնպէս որ գիրքս նորութիւն մը կը բերէր եւ առաջին անգամն էր որ այդ կը հարցը կը դրուէր: Հետաքրքրութիւնս կ'երթար մասնաւորաբար դէպի ստեղծըւող տարբեր տեսակի կապերու ուղղութեամբ: Օրինակ՝ տարբերութիւն կա՞ր, թէ երաժշտութիւնը ֆիլմին համար յատուկ գրուած ըլլար կամ պարզապէս նախապէս գոյութիւն ունեցող կտորներէ բաղկացած էր: Նո՞յն ձեւով կ'աշխատին անոնք: Կամ՝ ի՞նչ կը պատահի երբ մշակութային տարբերութիւններ մուտք կը գործեն: Օրինակի համար, նո՞յն մօտեցումները կ'որդեգրըւին արու կամ կին հերոսներու պարագային, մորթի գոյնի տարբերութիւն ունեցողներու պարագային, եւ այդ տարբերութիւնները ինչպէ՞ս կը դրսեւորուին, եւ այլն: Առաջին գիրքս այս հարցերով կը զբաղէր: Մինչ այդ, ինչպէս ամէն գիտաշխատող, կողքին յօդուածներ ալ կը գրէի, որոնք կը բխէին գիրքէն, սակայն կը տարածուէին դէպի կողմնակի ոլորտներ: Անոնք ալ նիւթ հայթայթեցին երկրորդ հատորիս: Սկըսայ յետսամասին մէջ ծուարող երաժըշտութեան մասին մտածել աւելի ընդհանուր կերպով: Օրինակի համար՝ եթէ առաջին գիրքէն եկած հարցերը փորձենք կիրարկել տարբեր միջավայրերու մէջ, սեպենք ճաշարանի մը կամ խանութի մը մէջ առկայ երաժշտութեան վրայ, արդեօք ի զօրու կը մնա՞ն, կամ միթէ նոյն ձեւերո՞վ կը բանին: Տանս մէջ երբ երաժշտութիւնը կը միացնեմ, ի՞նչ ձեւով կ'ազդէ անիկա առօրեայիս վրայ: Յետսամասին մէջ գործող երաժշտութիւնը ի՞նչ ձեւով կը բանի երբ ուղղակի կերպով չենք ունկընդրեր զայն: Այդ էր զիս հետաքրքրողը հիմա, կողմնակի կերպով մեր ականջին հասնող երաժշտութեան դերը ու անգիտակից կամ ոչ գիտակից կերպով անոր կարելի ներգործութիւնը մեր մըտքերուն վրայ: Երկրորդ գրքիս նիւթը այդ է, այդ կողմնակի երաժշտութեան ու ձայնի ունեցած որոշակի ուժին ու ներգործութեան մասին, մանաւանդ որ գիտակից կերպով ուշադիր չենք անոր: Կ'ենթադրենք, որ արուեստի գործի մը դիմաց հանդիսատեսին ընկալումը կեդրոնացած կերպով տեղի կ'ունենայ: Չենք մտածեր, օրինակի համար, որ համերգասրահէ մը ներս անուշադիր

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 103

ունկնդրութեան խոշոր բաժին մը կայ, երբ կը լսենք, բայց մեր ուշադրութիւնը ուրիշ տեղ է: Այնպէս որ այս մօտեցու-մը զարտուղի, նոր մօտեցում մըն էր: Նոյնն է պարագան երբ ֆիլմ կը դի-տենք: Մեր մտքերը կը թափառին, կ'եր-թանք ու ետ կու գանք, սակայն ատոր մասին բան չենք գիտեր ու չենք հաս-կընար այդ գործողութիւնը ու անոր հե-տեւանքները կամ ազդեցութիւնները: Ճիշդ այդ էր որ կը հետաքրքրէր զիս:

Այդ թափառումը կասեցնելու հա-մար է, որ գործերուս մէջ յաճախ հնարքներ կը փորձեմ գտնել դիտողին յիշեցնելու համար, որ հոն է, գործին դէմ յանդիման: Խօսքը թաքուն կամ են-թագիտակից հակակշռի ուղղութեամբ չէ կարծեմ: Աւելի անգիտակից ներկա-յութեան մասին է: Վերելակներու, հան-րախանութներու կամ գոց շուկաներու մէջ յետսամասին նուագուող երաժըշ-տութիւնը պատգամ չունի, իրականու-թեան մէջ ոչինչ կը փոխանցէ, բացի իր ներկայութենէն:

Այո՛: Ժամանակ առաւ մինչեւ անդրա-դառնամ այդ ներկայութեան գործելա-կերպին: Առաջին անգամ որ անդրա-դարձայ թէ ինչ կը պատահի, զրոյցի նստած էինք խումբ մը ուսանողներու հետ զարեջրատան մը մէջ: Յանկարծ գիտակից դարձայ երաժշտութեան ներ-կայութեան: Սկիզբէն հոն էր անշուշտ, նոյն բարձրութեամբ: Շրջապատին մէջ ոչինչ փոխուած էր, ո՛չ աղմուկը նուա-զած, ո՛չ ներկաները մեկնած: Բան մը պատահած էր, սակայն, եւ պատճառ դարձած՝ որ անդրադառնամ անոր ներ-կայութեան: Պարզապէս այդ պահուն երգ մը սկսած էր, որ ծանօթ էր ինծի եւ կը սիրէի: Ու սկսայ մտածել, թէ ինչպէ՛ս ուշադրութիւնս մէկէն գրաւեց: Կը նշա-նակէր որ, թէեւ «ունկն դրած» չէի ըն-կալեր զայն, այսինքն՝ գործօն կերպով չէի ունկնդրեր զարեջրատան ժխորին մէջ անընդհատ սփռուող երաժշտու-թիւնը, սակայն ըստ երեւոյթին անիկա ականջիս մէջ էր եւ ճիշդ այն պահուն, երբ սիրած կտորս սկսաւ, գիտակից դարձայ անոր ներկայութեան: Ասիկա խորունկ ներկայութիւն մը կը թելադրէ, աւելի քան շրջապատի պարագայա-կան ներկայութիւն մը, որ կրնայ որեւէ պահուն գիտակցականս արթնցնել:

Գրքին լրիւ վերնագիրն է՝ Ubiquitous Listening. Affect, Attention and Distributed Subjectivity *(պարագա-յական թարգմանութեամբ մը՝* Ամէնու-րեքեան ունկնդրութիւն. յուզում, ու-շադրութիւն ու բաշխուած ենթակայու-թիւն*): Կրնա՞յիր քանի մը խօսք ըսել ա-տոր մասին:*

Յուզական տեսութիւն (affect theory) կոչուողը կը բխի ջղաբանական գի-տութեանց մէջ Ի. դարու վերջաւորու-թեան ու ներկայ դարուս սկիզբը կա-տարուած զարգացումներէն: Գիտենք որ մեր մարմինները յաճախ, եթէ ոչ միշտ, գրգիռներու կամ խթաններու կը հակազդեն նախքան մեր կողմէ գիտա-կից որոշման կայացումին: Մեր մար-միններս նախ կը հակազդեն, ֆիզի-քական կերպով, ապա միայն մենք կ'անդրադառնանք պատահածին ու ա-նոր մասին որոշում կու տանք: Այս մէ-

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 104

կը ֆիզիքական մնացորդ կը ձգէ մեր մարմիններուն մէջ, ինչ որ դեր կը խաղայ յառաջիկային մեր ունենալիք յուզական հակազդեցութիւններուն վրայ: Այս գաղափարները հիմք հանդիսացան հետազօտական ամբողջովին նոր մօտեցումներու ու պրպտումներու:

Նոյն ատեն, աշխատանքային հարցերով զբաղող շատ մը գիտաշխատողներ, յաճախ մարքսիստ թեքումով, ուսումնասիրութեան նիւթ կը դարձնէին «յուզական աշխատանք» (affective labour) կոչուողը, այսինքն բոլոր այն գործերը, որոնք կը զբաղին մարդ արարածի բարօրութեամբ, խնամքով, կամ ծառայութիւն մատուցանելով անոր, օրինակի համար՝ բժշկականէն մինչեւ ամէն տեսակի ծառայութիւնները, որոնք դեր ունին անհատի բարօրութեան հետ, ինչպէս սննդական կամ ֆինանսական ծառայութիւն մատուցողներ, եւ այլն: Այսքանը յուզականին մասին:

Ինչ կը վերաբերի բաշխուած ենթակայութեան, այդ մէկը բացատրելը քիչ մը աւելի բարդ է, սակայն փորձենք: Պահ մը մենք մեզ երեւակայենք սինեմայի սրահէ մը ներս ֆիլմ դիտելով զբաղած: Բոլորս գիտենք թէ ինչ որ կը զգանք այդ պահուն միայն մեր զգացածը չէ: Հանդիսատեսներու խմբային հակազդեցութիւնը դեր կը խաղայ մեր ունեցած կամ ունենալիք հակազդեցութեանց վրայ, կը պայմանաւորէ զանոնք ու կ'ազդէ առանց որ գիտակից ըլլանք յաճախ կամ կարենանք հակազդել: Նոյնը ի զօրու է շատ մը այլ պարունակներու մէջ, շատ աւելի տարածուած կերպով, քան ինչ որ կը խորհինք կամ կ'երեւակայենք: Կ'ենթադրենք, որ մեր հակազդեցութիւնները ամբողջովին անհատական են, սակայն անոնք գրեթէ միշտ կը գործեն հաւաքական ցանցի մը առկայութեամբ, որ անոր հող կը պատրաստէ եւ ուղղութիւն կու տայ: Յուսամ այսքանը գաղափար մը կու տայ անոր ընդերքին մասին:

Այո: Կ'ուզէի նաեւ որ քիչ մը խօսէիր քու անցեալիդ ու մեծցած միջավայրիդ մասին իբրեւ հայ: Գիտեմ որ ծնողքիդ ու միջավայրիդ ընդմէջէն միշտ առնչուած ես հայ գաղութին հետ:

Ատիկա մինչեւ մեծ ծնողներս կ'երթայ: Մեծցած եմ Նիւ Եորքի շրջակայքին մէջ, սկիզբը հայախօս տան մը մէջ: Երեխայութեանս տան լեզուն հայերէն էր ու սորված եմ զայն բնականաբար: Սակայն, մեծ ծնողներուս մահուամբ, երբ այդ լեզուն դադրեցաւ մեր տան մէջ հնչելէ, անոր գործածութիւնն ալ ականջներէս հեռացաւ ու գրեթէ մոռցայ: Ծնողքս ինծմէ ու եղբօրմէս ծածուկ խօսակցութիւնը հայերէնով կ'ընէին, ես ալ ականջներս կը սրէի, որ հասկնամ ու եղբօրս ալ բացատրեմ: Մինչեւ հիմա երբ կը մխրճուիմ հայախօսներու մէջ, ատեն մը ետք կամաց կամաց ետ կու գայ, այլապէս ամբողջովին անգլիախօս միջավայրի մէջ եմ: Ծնողներս ուսեալ էին, լաւ հայերէն գիտէին ու զանազան կերպերով կապուած էին այդ լեզուէն եկող մշակոյթին: Արբունքի տարիներուս կրկին հետաքրքրութիւնը արթնցաւ մէջս դէպի ակունքներս ու ՀԵԴի անդամ դարձայ: Ծառայած եմ

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 105

զանազան պաշտօններու վրայ, ուսումնական ծրագիրներ, եւ այլն: Քսանականներուս կամաց կամաց հեռացայ, մասամբ որովհետեւ համբերութիւնս հատնեցաւ համայնքէն ներս կիներու սահմանուած դերերէն, մասամբ ալ հետաքրքրութիւններս զիս տարին այլ ուղղութիւններով, ամուսնացայ, երեխայ ունեցայ, եւ այլն: Սան Ֆրանսիսքօ գտնուած օրերուս, օր մը երբ կիներու նուագախումբի մը հետ կ'աշխատէի, Թէա Ֆարհատեանը մօտեցաւ ինծի ու հարցուց, թէ հա՞յ եմ: Զարմացայ (անունս կարդացեր էր կուրծքի պիտակիս վրայ): Բարեկամացանք: Թէան ալ կը պատկանի անուններու այն երկար շարքին, որոնք որպէս մասնագէտ յարգուած ու փնտռուած անուններ են համայնքէն դուրս, բայց կատարեալ անծանօթներ կը մնան անկէ ներս: Ինչեւէ, միջին արեւելեան ֆիլմերու փառատօն մը կը կազմակերպըւէր ու անոր պատասխանատուն մեզի հարց տուաւ, թէ հետաքրքրուած կ'ըլլայինք հայկական մըն ալ կազմակերպելով: Այդպէս սկսանք միասին աշխատիլ, քեզի ալ ծանօթացայ եւ 2000-ականներուն միասին քանի մը տարուան վրայ փառատօն կազմակերպեցինք, եւ արեւմտեան, եւ արեւելեան ափերուն վրայ: Նոյն տարիներուն Մարկ Նշանեանը Նիւ Եորք էր եւ իրեն ալ ծանօթացայ ու անդամ դարձայ Գոլումպիա համալսարանի հայկական ամպիոնի կողքին գործող Հայկական Կեդրոնին, որ բաւական տարօրինակ փորձառութիւն մըն էր: Եթէ կ'ուզէք հասկնալ թէ ինչու հայագիտական ուսմունքները հեռու կը մնան շրջապատի ակադեմական ու տեսական ընդհանուր աշխարհէն ու չեն ներառնուիր զանազան ուսումնական ծրագիրներու մէջ, կը բաւէ այդ ամպիոնի հետ առընչուած անցնող տարիներու պատմութեան վրայ ակնարկ մը նետել ու անոր հետ համայնքին ցուցաբերած յարաբերութեան: Պատկերը փայլուն չէ: Վերադառնալով փառատօներուն, լաւ օրեր էին, ինչո՞ւ չշարունակեցինք:

Ըլլիշեմ, որ այդ օրերուն փառատօներուն համդէպ հետաքրքրութիւնը մեծ էր ու կանայական աղբիւրներէ նիւթական ներդրումներ ալ կարելի եղած էր ապահովել. MGM/UA, Սան Ֆրանսիսքոյի քաղաքապետութիւն, տեղական կազմակերպութիւններ, Film Arts Foundation, San Francisco Cinematheque, արաբական ու իրէական ֆիլմերու փառատօներ, Կէօթէ հիմնարկ, եւ այլն: Դժբախտաբար, 2008էն ետք չշարունակուեցաւ, ցրուեցանք: Նաեւ ակիպը չցուցադրուած ֆիլմերու պահեստ մը կար, որմէ օգտուեցանք, ապա դիմումներու թիւը շատ պակսեցաւ եւ կարելի չէր այլեւս փառատօնի մասին մտածել: Վերադառնամ սակայն կիներու «սահմանուած» դերին հայկական համայնքէն ներս, որուն կ'ակնարկէիր վերը, եւ որ ձեւով մը դուրս կը ձգէ կանոնք համայնքէն ներս գործունէութեան կանայական դաշտերէ: Վրան պիտի աւելցնեմ շերտ մը եւս, գործածելով յետարդիական ոլորտէն եկող մեծ բառ մը՝ heteronormativity, այսինքն այն հաւատամքը, որ հակադրուելով սեռականութեան բազմազանութեան, երկու տարբեր սեռերու միջեւ եղածը կը նկա-

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 106

տէ անոր միակ ընդունելի կերպը: Այս մէկը ի զօրու կը մնայ ըստ երեւոյթին շատ մը փոքրամասնական եւ ոչ իշխող համայնքներէ ներս: Այնպէս որ հայկականը բացառութիւն չէ: Անշուշտ, չի նշանակեր՝ ներելի է: Հեռու անկէ: Սակայն զիս հետաքրքրողը այն ամէն ինչն է, որ մեր մշակութային ու համայնքային կեանքը կը կորսնցնէ, երբ շերտ շերտի վրայ դուրս կը ձգենք անկէ սեռային քարացած հասկացողութիւններու վրայ կառուցուած խաւեր:

Ժամանակակից մշակոյթը հոսկէ-հոնկէ քաղուած պատառիկներ ի մի կը բերէ ու հանդիսատեսին կ'իյնայ կծիկը քակել՝ հասկնալու համար, թէ ինչ են կամ ուրկէ կու գան անոնք: Յետարդիական մօտեցումին մաս կը կազմէ: Երբ առնուածը փոքրամասնական մշակոյթներէ կու գայ, աւելի խնդրայարոյց կը դառնայ, որովհետեւ եթէ անոնք ներկայ չըլլան այդ փնտռտուքին մէջ, վերցուածները ճանչնալն ու իմաստաւորելը ալ աւելի կը դժուարանայ:

Ճիշդ այդ է: Չեմ կրնար հասկնալ, թէ ինչպէս կրնանք ատիկա ընդունիլ կամ նոյնիսկ անով հպարտանալ, երբ գիտենք որ մենք մեզ է որ կ'աղքատացընենք ամէն անգամ որ դուրս կը ձգենք այդ շերտերը: Տակաւին չենք խօսիր հիմնական մարդկային ոլորտին մասին: Կորուստը բոլորս կը ներառնէ, թէ՛ դուրս, թէ՛ ներս մնացողները: Մինչդեռ որքան բան կարելի էր սորվիլ իրարմէ:

Կ'ուզէի պահ մը նաեւ անդրադառնալ տիրող մշակոյթին կողմէ կիրարկուած մշակութային իւրացման գործընթացին: Օրինակի համար Լէյտի Կակայի վերջին «911» կոչուող երգի տեսահոլովակի պարագային, ուր բացայայտ կերպով Փարաճանովի «Նռան գոյնը»էն տեսարաններ կը վերաբեմադրուին ամբողջովին պարունակէ դուրս անշուշտ: Այդ ալ տարբեր իմաստներ ունի կախեալ թէ ներսէն կամ դուրսէն կը դիտուի:

Տեսահոլովակ բեմադրողները յաճախ «փոխ կ'առնեն» ինչ որ կը գտնեն՝ առանց իսկ աղբիւրը նշելու: Խաղի մը նման է, ուր ժամանակակից մշակոյթը հոսկէ-հոնկէ քաղուած պատառիկներ ի մի կը բերէ ու հանդիսատեսին կ'իյնայ կծիկը քակել՝ հասկնալու համար, թէ ինչ են կամ ուրկէ կու գան անոնք: Յետարդիական մօտեցումին մաս կը կազմէ: Երբ առնուածը փոքրամասնական մշակոյթներէ կու գայ, աւելի խնդրայարոյց կը դառնայ, որովհետեւ եթէ անոնք ներկայ չըլլան այդ փնտռտուքին մէջ, վերցուածները ճանչնալն ու իմաստաւորելը ալ աւելի կը դժուարանայ: Արփի Մովսէսեանը այս ուղղութեամբ հետաքրքրական յօդուած մը ունէր *Armenian Weekly*ի մէջ: Հարցը բարդ է: Պէտք է նախ հասկնալ, որ իշխող մշակոյթը ինքն իրեն իրաւունք կու տայ ամէն բանէ առանց խտրականութեան վերցնելու, այնպէս որ այդ իւրացման դէմ պայքարը միաժամանակ ճանաչումի պայքար մըն է: Տակաւին չենք խօսիր իմաստի բոլոր շերտերուն մասին, զորս Փարաճանով կը դնէ այդ

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 107

տեսարաններուն մէջ, Սայաթ Նովայի կեանքին հետ կապուած կամ նոյնիսկ բեմադրիչին միասեռականութեան հետ կապուած ու անոր յարուցած դժուարութիւններուն ու հալածանքին, որոնք բոլորը կը կորսուին երբ լոկ տեսարաններ կը բեմադրուին այդպէս ամբողջովին պարունակէ դուրս, կամ կը դրուին ուրիշ պարունակի՝ չնաշխարհիկի պարունակին մէջ: Վերջապէս կայ այդ իւրացման փինանսական երեսը, երբ արուեստագէտը ինքնիրեն իրաւունք կու տայ ձրիաբար այդ ամենէն օգտուելու առանց սէնթ մը իսկ վերադարձնելու տէրերուն:

Կայ նաեւ արեւելյաբանական դիտանկիւնի հարցը այդ իւրացման մէջ: Մէկդի դնելով այս բոլորին հետ առնչուող քաղաքական երեսը, կ՛ուզեմ վերադառնալ կայմակերպչականին: Զանազան իրադարձութիւններու հանդէպ մեր հակազդեցութիւնները յաճախ պարագայական կ՛ըլլան որովհետեւ մեր մօտ կը պակսի աշխարհը յուզող հարցերու մասին ներքին սրոյցը, ըլլայ ակադեմական, ըլլայ արուեստի կալուածներուն մէջ: Կայ այդ բոլորին եռին կեցող կայմակերպչական նեցուկի խնդիրը, որ միայն նիւթականին կապուած չէ, այլ հաստատութենական ալ է: Մեզի կը պակսի մշակոյթ մը ոտքի պահելու կոչուած, արուեստագէտներ ու մըտածողներ պատրաստող դրութեան մը ամբողջ համակարգը, թանգարաններ, հրատարակչութիւն, տարածում, եւ այլըն: Ասոնք բաներ են, որ շրջապատի մեծամասնական մշակոյթները բնականաբար կը վայելեն վարչական կառավական մակարդակներու վրայ եւ մենք ստիպուած ենք այդ ամէնուն հետ մըրցիլ առանց որեւէ նեցուկի:

> **Մեր մօտ մշակոյթը դադրած է ժամանակակից ու մեզ շրջապատող աշխարհին հետ իսկական զրոյց մը ըլլալէ, եւ ատոր հետեւանքները մահացու են, որով զուրկ այդ թթուածինէն՝ արուեստ եւ մշակոյթ խեղդամահ կ՛ըլլան**:

Մեր մօտ մշակոյթը դադրած է ժամանակակից ու մեզ շրջապատող աշխարհին հետ իսկական զրոյց մը ըլլալէ, եւ ատոր հետեւանքները մահացու են, որով զուրկ այդ թթուածինէն՝ արուեստ եւ մշակոյթ խեղդամահ կ՛ըլլան:

Նաեւ ցուցասրահներու չգոյութիւնը: Երբ արուեստագէտ մը տեղ չունի իր գործերը ցուցադրելու, այդ արուեստը տեղ չի հասնիր, ընդունող չ՛ունենար: Լոս Անճելըսի մէջ, օրինակ, «Ապրիլ»ը կար, որ գրատան կողքին համեստ ցուցասրահ մը ունէր, ուր բեղուն մշակութային գործունէութիւն կը ծաւալէր, արուեստագէտներ իրար կը հանդիպէին ու զրոյց տեղի կ՛ունենար: Դըժբախտաբար, համավարակի պատճառով, ան ալ ստիպուեցաւ փոխադրուիլ աւելի փոքր վայր ու ցուցասրահը կորսուեցաւ: Վերջապէս, կ՛ուզեմ նաեւ երկու խօսք ըսել պուպրիկներուդ մասին, անոնք որ դուն կը հիւսես:

Ատիկա վերջին գործունէութիւնս է: Օրին մէկը, սկսայ զանոնք աշխատիլ:

4-12 մատնաչափի միջեւ կը տարուբե-րին ու բուրդէ թելերով գործուածքներ են: Սակայն պարզ պուպրիկներ չեն: Ա-մէն մէկը իւրայատուկ պակաս մը ունի, հաշմուած անդամներ, վիրահատումի հետեւանք սպիներ, պատերազմի մնա-ցորդներ եւ այլն: Փափաքս էր զանոնք նուէր ուղարկել Սուրիոյ պատերազ-մին տուժած երեխաներուն, սակայն չե-ղաւ: Յետոյ որոշեցի Անգլիոյ մէջ, ուր կ'ապրիմ ու կը դասաւանդեմ ատեն մըն է, ապաստանեալ երեխաներու սորվեցնել զանոնք հիւսելու կերպը: Կազմակերպութեան մը հետ աշխա-տեցայ եւ յաջողեցանք ժամանակ մը ատիկա ընել, սակայն այդ ալ հիմա կե-ցած է: Կը մտածեմ յաջորդ քայլին մա-սին:

Շատ շնորհակալութիւն, սիրելի Անահիտ, եւ յաջողութիւն քեզի:

Շնորհակալութիւն քեզի եւ *Բագին*ին:

Հարցազրոյցը վարեց՝
Հրայր Անմահունի

Հարցազրոյցը համադրեց՝
Րաֆֆի Աճեմեան

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 109

ՏԻԱՆԱ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ ԿԱՆՉՈՂ ԳՈՅՆԵՐԸ

Ինքնանկար

Տիանա Յակոբեան ծնած է Երեւան, 1974ին: Յաճախած է Երեւանի գեղարուեստի պետական գոլէժը (1989-1993) եւ գեղարուեստի պետական ակադեմիան (1993-1999): 1995-2019ին գործերը ներկայացուած է բազմաթիւ խմբական եւ անհատական ցուցահանդէսներու մէջ: Գործերը ցուցադրուած են՝ Հայաստանի տարբեր քաղաքներու մէջ, ինչպէս նաեւ՝ Վրաստան, Ֆրանսա, Պուլկարիա, Աւստրիա, Իտալիա, Ռուսաստան, Յունաստան, Իրան, Սուրիա, Գերմանիա, ԱՄՆ եւ Շուէտ: Արժանացած է Հայաստանի շարժանկարի միջազգային փառատօնի «Ոսկէ ծիրան» մրցանակին եւ Ժամանակակից Փորձառական Արւեստի Հայկական Կեդրոնի երիտասարդական մրցանակին:

«Շարժում, արագութիւն, թեթեւութիւն, անկշռութիւն» թելադրող եւ կայծակնային սրընթացութեան տպաւորութիւնը ստեղծող Տիանայի կտաւները յաճախ մոռցնել կու տան թէ կանգնած ենք կտաւի մը առջեւ: Պատկերւած կերպարները իրենց «ցատկերու»ն միջոցաւ ազատութեան, բերկրանքի եւ յարատեւ շարժման կարեւորութիւնը կը շեշտեն: Արհեստավարժօրէն օգտագործելով լուսանկարչական ու արուես-

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 110

տի տարատեսակ միջոցներ, Տիանա Յակոբեանը գեղանկարչութեան կը բերէ նոր որակ:

Արուեստաբան Եւա Խաչատրեանը կը գրէ. «Տիանայի կտաւները կարելի է անուանել ամենատարբեր տրամադրութիւններ պատկերելու որոշակի փորձ. դրանց մէջ սողոսկում են երանգներ, ինչպիսիք են միայնութիւնը, զամութիւններ, որոնք արծարծում են *գենդերային* անհաւասարութեան, կանանց աշխատանքի շահագործման թեմաները, խնդիրներ, որոնք լայն տարածում գտան յետխորհրդային Հայաստանի *ինտելեկտուալ* եւ քննադատական *դիսկուրս*ում:

Իր *պերֆորմանս*ներում Յակոբեանը յաճախ օգտագործում է ինչպէս

նազան խոչընդոտների յաղթահարման ձգտումը, մեծ արագութեամբ առաջ ընթանալու ցանկութիւնը, կամ ընդհակառակը՝ ժամանակի կանգնեցումը: Միեւնոյն ժամանակ նկատւում է գոյնի բաւականին յանդուգն խաղ, որը կրկին այս կամ այն տրամադրութեան կամ հոգեվիճակի արտայայտչամիջոց է»:

Արուեստաբան Նազարէթ Կարոյեանի վկայութեամբ՝ «Տիանա Յակոբեանը յաճախ օգտագործում է իր սեփական մարմինը՝ ստեղծելու համար բազմակողմանի տեսողական պատմանկական խաղեր, այնպէս էլ *ապորտային* իրեր՝ դրանք յագեցնելով *ֆեմինիստ*ական եւ *գենդեր*ային տպաւորիչ յիշատակումներով: Այդ պատմութիւնները յաջորդաբար կամ միաժամանակ անդրադառնալով աղջիկ երեխայի, մօր եւ կնոջ կերպարներին ու նրանց միջեւ ձեւաւորուող փոխյարաբերութիւններին, վերածւում են տեսողական համապարփակ փոխաբերութիւնների, որոնք կանացիութեան ինքնութիւնը բացայայտում են եռակի վերափոխման մէջ»:

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 111

ՆՈՐ Ի ՆՈՐՈՅ

Բագինի այս նոր բաժինով մեր ընթերցողներուն կը ներկայացնենք հայկական եւ միջազգային գրական կեանքին եւ հրատարակութիւններուն վերաբերող լուրեր եւ նորութիւններ:

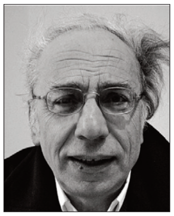

Մարկ Նշանեանի հինգ հրատարակութիւնները

Սփիւռքի ամենաաշխոյժ մտաւորականներէն է ֆրանսահայ փիլիսոփայ, գրականագէտ եւ թարգմանիչ Մարկ Նշանեանը, որ անցնող տարուան ընթացքին հրատարակած է՝ «ԿԱՄ» հանդէսը եւ չորս թարգմանութիւններ. Ջորջօ Ագամբէնի *Homo sacer Գերիշխան տիրակալութիւնը եւ մերկ կեանքը,* Միշէլ Ֆուկոյի *Իմացութեան կամեցողութիւնը (սեռականութեան պատմութիւն թիւ 1),* Վալթեր Բենիամինի *Լուսանկարչութիւն եւ պատմութիւն* եւ Ջորջօ Ագամբէնի *Մնացորդք Աւշուիցի. Արխիւը եւ վկան Homo sacer, III*:

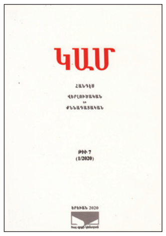

***ԿԱՄ* հանդէսի 7րդ թիւը**

Լոյս տեսած է Երեւան, 2020 թուականի աշնան, գլխաւոր խմբագրութեամբ Մարկ Նշանեանի եւ խմբագրութեամբ Դաւիթ Մոսինեանի: Հատորը կը կրէ «հանդէս վերլուծական եւ քննադատական» ենթախորագիրը եւ հրատարակուած է Հայ Գրքի Կենտրոնի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Կրթութեան, Գիտութեան, Մշակոյթի եւ Սպորտի նախարարութեան կողմէ շնորհուած մասնակի օժանդակութեամբ: «ԿԱՄ»ի 7րդ թիւը կը շարունակէ իր ստեղծած աւանդութիւնը, կողք-կողքի դնելով ուսումնասիրութիւններ եւ թարգմանութիւններ, թարգմանութիւններուն շուրջ մտածողական աշխատանք մը զարգացնելու միտումով: Իր յառաջաբանին մէջ, Նշանեան կը նշէ, որ հանդէսը նաեւ կը միտի անցնելու մերօրեայ «կարճառօտ եւ հաճոյալից գրախօսականներու» սովորոյթէն անդին եւ վերականգնելու գիրքերու մասին քննադատաբար խօսելու արուեստը:

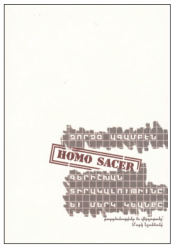

Ջորջօ Ագամբէն, ***Homo sacer Գերիշխան տիրակալութիւնը եւ մերկ կեանքը*** եւ

եւ Միշէլ Ֆուկոյ, ***Իմացութեան կամեցողութիւնը (սեռականութեան պատմութիւն թիւ 1)***

Գիրքերը լոյս տեսած են Երեւան, «Ինքնագիր» գրական ակումբին կողմէ, «Զանգակ-97» հրատարակչատունէն, «Գալուստ Կիւլպէնկեան» հիմնարկութեան աջակցութեամբ: Առաջին գիրքին մէջ, թարգմանութեան կողքին տեղ գտած է մատենագիտական եւ ծանօթագրական ծաւալուն բաժին մը եւ Նշանեանի վերջաբանը՝ «Յայտնութենական մտածողութիւն մը» խորագրով, որուն նպատակը, ինչպէս ինք կ'ըսէ, «համագրային

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 112

մօտեցում մը հրամցնել»ն է, զուգահեռներ առաջարկելով Ագամբէնի եւ իր սիրած հեղինակներուն միջեւ, ինչպէս նաեւ անդրադարձ մը թարգմանական խնդիրներու, որոնք կը ծագին նման աշխատանքներու ընթացքին: Գիրքի վերջաւորութեան զետեղուած է Ֆրանց Քաֆքայի *Օրէնքին առջեւ* կտորը: Երկրորդ գիրքը ո՛չ միայն թարգմանական աշխատանք մըն է, այլ նաեւ ընթերցողին կը հրամցնէ Նշանեանի ծաւալուն վերջաբանը «Թարգմանութեան բովէն» վերնագրով, որ կը փորձէ Ֆուկոյի այս գործը զետեղել իր ժամանակաշրջանին եւ ընթերցողին մտածողութեան մէջ: Գիրքը հարուստ է նաեւ ծանօթագրութիւններով:

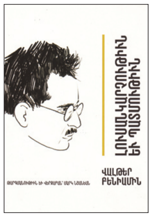

Վալթեր Բենիամին, ***Լուսանկար-չութիւն եւ պատմութիւն***

Գիրքը դարձեալ լոյս տեսած է Երեւան, 4Պլիւս վաւերագրական լուսանկարչութեան կեդրոնին կողմէ, «Զանգակ» հրատարակչատունէն, «Գալուստ Կիւլպէնկեան» հիմնարկութեան աջակցութեամբ: Գիրքը, երեք բաժիններով, կ'ամփոփէ Բենիամինի գրիչին պատկանող փորձագրութիւններու շարք մը, որոնք մօտէն կամ հեռուէն «լուսանկարչու-թիւնը ունին որպէս կիզակէտ, կամ որպէս յետնամաս»: Գիրքին վերջաւորութեան զետեղուած են բառարան մը, ուր ընթերցողը կը գտնէ Բենիամինի բառապաշարին յատուկ բառ-յղացքներու համարժէքները եւ արեւելահայերէնի մէջ հազուադէպ օգտագործուող բառերու ցանկ մը, ինչպէս նաեւ Նշանեանի ծաւալուն վերջաբանը՝ «Լուսանկարչութեան պատմութենէն դէպի պատմութեան լուսանկարչութիւնը» խորագրով:

Ջորջօ Ագամբէն, ***Մնացորդք Աւշուիցի. Արխիւը եւ վկան Homo sacer, III***

Մարկ Նշանեանի թարգմանութեամբ Ջորջօ Ագամբէնի հատորը լոյս տեսած է Մինաս Լուռեանի խմբագրութեամբ, «Գալուստ Կիւլպէնկեան» հիմնակրկութեան թարգմանական մատենաշարի որպէս առաջին գիրք: Այս հատորին մէջ իտալացի փիլիսոփան կը քննէ Աուշվիցի վերապրածներու գրականութիւնը՝ լուսարձակի տակ առնելով անոնց վկայութիւններէն ծագած փիլիսոփայական եւ բարոյագիտական հարցերը:

Սփիւռք. ինքնութիւն/ պլուրիւն երկհատոր ժողովածու

Սփիւռքի ուսումնասիրու-թեան եւ մտածողութեան խորացման ուղղութեամբ կարեւոր աշխատանքի մը ձեռնարկած է Գառնիկ Աւ. քհյ. Գոյունեան, կազմելով ու խմբագրելով *Սփիւռք. ինքնութիւն/պլուրիւն* երկհատոր ժողովածուն, որուն առաջին հատորը լոյս տեսած է 2020ին, Մոնթրէալի մէջ, իբրեւ «Բան եւ Գիր» մատենաշարի 11րդ հրատարակութիւն: Շուրջ յիսուն էջնոց ներածական ուսումնասիրութեամբ, հատորի խմբագիրը ներկայացուցած է աշխատութեան շարժառիթն ու նիւթերուն վերլուծումը, որուն կը հետեւի Սփիւռքի սահմանումին եւ ինքնութեան աւանդական հայեցքներու ներկայացումը շարք մը ակնառու հրապարակա-գիրներու գրութիւններուն ընդմէջէն, որոնք հաւաքուած են վերջին յիսնամեակի մամուլի ընդմէջէն (Մանասէ Գ. Սեւակ, Մուշեղ Իշխան, Մելքոն Էպլիղաթեան,

Բաբգէն Փափազեան, Յակոբ Պալեան եւ Վրէժ-Արմէն Արթինեան)։

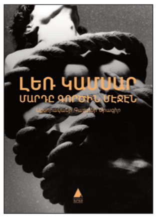

Լեռ Կամսար, ***Մարդը գործին մէջէն (Աքսորականի մը օրագրէն)***

Լեռ Կամսարի՝ *Մարդը գործին մէջէն (Աքսորականի մը օրագրէն)* հատորը լոյս տեսաւ 2021 մարտին «Արաս» հրատարակչատունէն, խմբագրութեամբ՝ Յարութիւն Քիլըքճեանի։ Յատընտիր այս հատորը բաղկացած է հեղինակի օրագրութենէն, թատերական գործերէն, երգիծական գրութիւններէն, որոնք կ՚ամբողջացնեն Լեռ Կամսարի դիմանկարը՝ դառնալով անզուգական աղբիւր մը աւելի լաւ հասկնալու Խորհրդային Հայաստանը, անցեալին առերեսուելու ու զայն վերստին գնահատելու առումով։

Զապէլ Եսայեան, ***Ժողովուրդի մը հոգեվարքը*** *(Աքսորեալ հայերը Միջագետքի մէջ)*

Զապէլ Եսայեանի *Ժողովուրդի մը հոգեվարքը (Աքսորեալ հայերը Միջագետքի մէջ)* հատորի կազմողը, յառաջաբանի եւ ծանօթագրութիւններու հեղինակը Անուշաւան Զաքարեանն է։ Հատորը լոյս տեսած է 2020ին, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչատունէն, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան հիմնարկի գիտական խորհուրդին որոշումով, «Էղիթ պրինտ» ՍՊԸ տպարանէն, Երեւան։ Գիրքը կը ներառնէ Մեծ Եղեռնի ականատես վկայ Հայկ Թորոյեանէն հայ գրագիտուհիին գրառած եւ Պաքուի *Գործ* ամսագիրի 1917 թուականի 2րդ եւ 3րդ թիւերուն մէջ լոյս տեսած նիւթը, ընդարձակ յառաջաբանով, ռուսերէն եւ անգլերէն ամփոփումներով։ Փաստավաւերագրական արժէք ունեցող այս գիրքը՝ հայկական կոտորածներու, տեղահանութեան ու աքսորի ողբերգական պատկերներով, կը պատմէ թուրքերու գազանութիւնները, Զէյթունի հայաթափումն ու Յաճընի, Այնթապի, Մարաշի, Ատանայի, Մերսինի, Սիսի, Եդեսիոյ եւ հայաբնակ այլ ծաղկուն վայրերու ամայացման ու բնակչութեան կոտորածներուն մասին։

Յ. Ղեւոնդ Ալիշան, ***Նամականի, Ա. Հատոր***

Միխիթարեան մեծավաստակ հայագէտ Յ. Ղեւոնդ Ալիշանի ծննդեան 200ամեակին առիթով, 2020ին լոյս տեսած է *Նամականի*ին առաջին հատորը, որ կ՚ընդգրկէ 1840-1870 թուականները։ Միւս երկու հատորները, որոնք պատրաստ են հրատարակութեան, լոյս պիտի տեսնեն 2021ի ընթացքին։ Վենետիկի Մխիթարեան Հ. Վահան Ծ. Վրդ. Օհանեանի աշխատասիրութեամբ պատրաստուած այս եռահատորը կ՚ընդգրկէ մօտ 2400 նամակ, ինչ որ գրեթէ կը տասնապատկէ ցարդ ծանօթ Ալիշանի նամակներուն թիւը։ Այս նամակները հարուստ տեղեկութիւններ կը պարունակեն ո՛չ միայն Ալիշան գիտնականին, այլեւ Ալիշան անհատին մասին։ Հեղինակի իտալերէն, ֆրանսերէն կամ հայատառ թրքերէն գրած նամակները ներկայացուած են բնագրով եւ թարգմանութեամբ։ Հատորները օժտուած են բովանդակալից ծանօթագրութիւններով։

Ամին Մաալուֆ, ***Մեր չսպասուած եղբայրները (Nos frères inattendus)***

Վերջերս լոյս տեսաւ լիբանանցի ժամանակակից գրող Ամին Մաալուֆի վերջին վէպը՝ *Մեր չսպասուած եղբայրները* (Nos

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 114

frères inattendus)։ Վէպը աղէտի եզրին գտնուող մարդկութեան մասին է, որ փոխաբերութիւն մըն է մերօրեայ աշխարհին մասին, «որ անշուշտ անդունդի եզրին է եւ մեծ նաւաբեկումի մը վտանգին տակ», ինչպէս կը հաստատէ Մաալուֆ։ Վէպը գրուած է թագաժահրի համավարակէն առաջ, սակայն հետաքրքրականօրէն կը ներկայացնէ կարծէք խորհրդածութիւններ մերօրեայ թագաժահրին հետեւանքով ստեղծած ներկայ դժուարին իրավիճակին շուրջ, խորհրդածութիւններ՝ որոնք կը միածուլեն մեր մտահոգութիւններն ու յոյսերը։ Մաալուֆ ծնած է Պէյրութ ու Ֆրանսա փոխադրուած է 1976ին։ Անոր գործերը թարգմանուած են աւելի 40 լեզուներու։ 1993ին «Կոնքուռ» մրցանակին արժանացած է *Թանիոսի ժայռը* վէպին համար, եւ 2010ին՝ «Աստուրիասի իշխան» գրականութեան մրցանակին։ Մալուֆ նաեւ անդամ է ֆրանսական Ակադեմիային։

Սուրէն Չէքիճեան, ***Անաւարտ դիմանկար***

Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» հրատարակչատունէն, Պէյրութ, 2020ին լոյս տեսաւ Սուրէն Չէքիճեանի *Անաւարտ դիմանկար* վէպը, մեկենասութեամբ՝ Թորոնթոյի Համազգային հայ կրթական եւ մշակութային միութեան «Գլաձոր» մասնաճիւղի հրատարակչական ֆոնտին։ *Անաւարտ դիմանկարը* Սուրէն Չէքիճեանի երեք անտիպ վէպերէն մէկն է։ Վէպին մէջ ներկայացուած են Լիբանանի հայութեան գաղթը դէպի Գանատա, հայութեան համակերպումը գանատական միջավայրին, ինչպէս նաեւ հայկական եւ գանատական արժէքներու, բարքերու եւ մտածելակերպերու միջեւ բախումը։

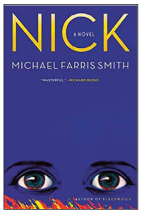

Մայքըլ Ֆարիս Սմիթ, ***NICK***

Ֆ. Սքաթ Ֆիցճերըլտի *The Great Gatsby* վէպին հեղինակային իրաւունքները հանրային սեփականութիւն դարձան 1 յունուար 2021ին։ Վէպին հրատարակութենէն հարիւր տարի անց, Ֆիցճերըլտի ժառանգորդներն ու Scribner & Scribner հրատարակչատունը այլեւս չեն հակակշռեր գործին վերահրատարակութիւնը կամ անոր այլազան տարազներով երեւումը։ Այսպէս, արդէն իսկ լոյս տեսած է Մայքըլ Ֆարիս Սմիթի *Nick* վէպը, որուն մէջ հեղինակը կը պատմէ *The Great Gatsby*-ի տիպարներէն Նիք Գարաուէյի անցեալը, մինչեւ անոր ծանօթանալը Ֆիցճերըլտի հերոսին՝ Ճէյ Կաթսպիի հետ։

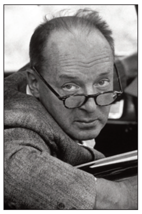

Վլատիմիր Նապոքով, **«Վաղուան մարդուն ոդբը»**

Վերջերս ի յայտ եկած է Սիւփըրմէնի մասին Վլատիմիր Նապոքովի «Վաղուան մարդուն ոդբը» վերնագրով բանաստեղծութիւնը, որուն մէջ «պողպատեայ մարդը» կ'երեւակայէ իր սիրած աղջկան՝ Լոյիս Լէյնի հետ իր անյաջող հարսանեկան գիշերը եւ կ'ըղձայ դառնալ հասարակ մահկանացու մը։ Նապոքով այս բանաստեղծութիւնը գրած է յունիս 1942ին *New Yorker* հանդէսին համար, որ օրին մերժած է զայն հրատարակել, անոր նիւթը անպատշաճ համարելով։ Ցարդ կորսուած համարուող բանաստեղծութիւնը յայտնաբերած է ռուս բանասէր Անտրէյ Պապիքով, որ զայն գտած է Եէյլ համալսարանի հազուագիւտ գրքերու եւ ձեռագրերու գրադարանին մէջ։

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 115

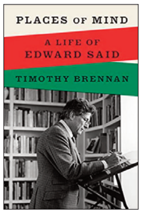

Եդուարդ Սայիդի գրական փորձերը

Պաղեստինցի հանրածանօթ քննադատ ու մտաւորական Եդուարդ Սայիդ արհամարհանքով կը մօտենար վիպային ու բանաստեղծական գործերուն, երբ հարցը կը վերաբերէր իշխանութեան ու քաղաքական փոփոխութիւն առաջացնելու խնդրին: Ան բարձրաղաղակ կը պնդէր, որ քննադատին խօսքը աւելի կշիռք կը ներկայացնէ քան վիպագրինը կամ բանաստեղծինը: Նորատիպ կենսագրութիւն մը սակայն ցոյց կու տայ որ Սայիդ, իր երիտասարդութեան, ինչպէս եւ աւելի ուշ, քանի մը անգամ փորձուած է գրական այս ճիւղերէն, եռին ձգելով կիսաւարտ ու անտիպ քանի մը վէպի փորձ ու երկտասնեակ մը բանաստեղծութիւն: Թիմըթի Պռեննըն, որ Սայիդի աշակերտը եղած է, անոր կենսագրութիւնը գրելու համար՝ ընտանիքի թոյլտուութեամբ իր տրամադրութեան տակ ունեցած է Սայիդի ամբողջական արխիւը: Պռեննըն անոր թուղթերուն մէջ յայտնաբերած է *Եգիպտոս* անունով 70 էջերէ բաղկացած անտիպ վէպի փորձ մը, գրուած հեղինակի աշխարհահռչակ դարձած *Արեւելաբանութիւն* կոչուող հատորէն 20 տարի առաջ՝ 1950ականներու կէսերուն: Սայիդ նոյն տարիներուն փորձած է գրել նաեւ չափածոյ երկեր, սակայն զոհ չմնալով, ամբողջովին հրաժարած է անոնցմէ: Ինչ որ աւելի հետաքրքրական է, ան զաղտնի պահած է այս փորձերը, նոյնիսկ անոնցմէ, որոնք շարունակաբար իրմէ վէպ կը խնդրէին: 1987ին վիպային երկրորդ փորձ մը կատարած է, սակայն 50 էջէ ետք հրաժարած անկէ: Այս ձախողութիւնները ըստ երեւոյթին զինք ալ աւելի մղած են արհամարհելու գրական այս գործունէու-թեանց կշիռը աշխարհը փոխելու դերին մէջ:

Զարեհ Որբունի, ***Հալածուածները***

Լոյս տեսաւ ֆրանսահայ գրող Զարեհ Որբունիի (Էօքսիւզեան, 1902-1980) վիպային գործերու եռահատոր քննական հրատարակութեան առաջին հատորը «Յովհաննիսեան» ինստիտուտի կողմէ, Երեւան, 2021ին: Հատորին մէջ զետեղուած են հեղինակին *Հալածուածները* վիպաշարի առաջին երեք՝ *Փորձը* (Փարիզ,1929), *Թեկնածուն* (Պէյրութ,1967) եւ *Ածփալքը* (Պոլիս, 1972) վէպերը: *Փորձը* վերատպուած էր Որբունիի երեւանեան հատորին մէջ (1966), բայց *Թեկնածուն* եւ *Ածփալքը* երկրորդ անգամ չէին հրատարակուած: Հատորին մէջ տեղ գտած է Որբունիի վիպագրութեան նուիրուած Մարկ Նշանեանի «Գրականութիւնը որպէս «սրբագրութիւն»» հետազօտութիւնը: Հրատարակութիւնը հիմնուած է վէպերուն առաջին հրատարակութիւն-ներուն, պահպանուած բնագրերու եւ բնագրային արժէք ունեցող ֆրանսերէն թարգմանութիւններու միջեւ առկայ բնագրագիտական տարբերութիւնները նշող ծանօթագրութիւններով: Գիրքը պատրաստուած է Գրիգոր Պըլտեանի, Մարկ Նշանեանի եւ «Յովհաննիսեան» ինստիտուտի հետազօտող Սիրանոյշ Դւոյեանի գործակցութեամբ եւ «Գալուստ Կիւլպէնկեան» Հիմնարկութեան նիւթական աջակցութեամբ:

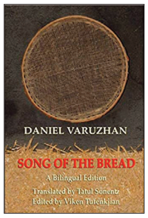

Դանիէլ Վարուժան, ***Հացին երգը,*** երկլեզու

Մարտ 2021ին, Համազգայինի Գանատայի Շրջանային վարչութեան

2021-1.qxp_Pakin Layout 1 5/5/2021 5:29 PM Page 116

հրատարակութեամբ լոյս տեսաւ Դանիէլ Վարուժանի *Հացին երգը* (1921) հատորի առաջին ամբողջական երկլեզու՝ *Song of the Bread* խորագրով անգլերէն-հայերէն հրատարակութիւնը, թարգմանութեամբ Թաթուլ Սոնենց-Փափազեանի եւ խմբագրութեամբ Վիգէն Թիւֆէնքճեանի:

Հատորը կը բաղկանայ 146 էջերէ, ուր ընդգրկուած է երեսուն բանաստեղծութիւն: Գիրքը կը սկսի խմբագրին կողմէ պատրաստուած անգլերէն յառաջաբանով, Poet, Interrupted խորագրով, Դանիէլ Վարուժանի կենսագրութեամբ եւ բանաստեղծութիւններու անգլերէն թարգմանութեանց մասին տեղեկութիւններով: Հատորին մէջ կան նաեւ *Հացին երգը*ի առաջին հայերէն հրատարակութեան նախաբանի անգլերէն թարգմանութիւնը, իսկ վերջաւորութեան՝ բանաստեղծութիւններուն մասին մատենագիտական տեղեկութիւններ:

Նաժուան Տարուիշի յաջողութիւնները

2000 թուականին, իր առաջին գիրքին հրատարակութենէն ետք, Նաժուան Տարուիշի անունն ու բանաստեղծութիւնները գրաւեցին միջազգային գրական թերթերու եւ պարբերականներու ուշադրութիւնը: 1978ին Երուսաղէմի մէջ ծնած պաղեստինցի բանաստեղծը, ոչ անգլիագիր միակ գրողն է, որուն բանաստեղծական երկու հատորները տպուած են *New York Review of Books (Poet Series)*ի կողմէ (*Nothing More To Lose* 2014ին եւ *Exhausted On The Cross* 2021ին): Անոր գիրքերը թարգմանուած են աւելի քան քսան լեզուներու եւ արժանացած գրական մրցանակներու: Տարուիշի բանաստեղծութիւնները կը կրեն իր բազմամշակոյթ ծննդավայրի կնիքը: Պատմութիւն, մշակոյթ, աշխարհագրական սահմաններ հատող իր տողերը բռնութեան, բայց միաժամանակ կարեկցանքի արձանագրութիւններ են, որոնց ընդմէջէն ան կը բացայայտէ ու կ՚արծարծէ իր անձնական եւ հաւաքական ինքնութեան հարցերը: Ցատկանշական է նաեւ որ անոր բանաստեղծութիւնները յուսահատութեան պաստառին վրայ ծիծաղի եւ լաւատեսութեան երանգներ կը բերեն, իսկ մղձաւանջը յոյսով կը փարատեն:

Մարսէլ Փրուսթ, ***Les soixante-quinze feuillets***

2021ի գարնան, Ֆրանսայի Կալիմար հրատարակչատունը լոյս ընծայած է Մարսէլ Փրուսթէն *Les soixante-quinze feuillets* խորագրեալ 384 էջնոց հատորը, որ ցարդ կորսուած կը համարուէր: Փրուսթ զայն գրած է 1908ին, երբ սկսած էր աշխատիլ իր *À la recherche du temps perdu* գործին վրայ: Այս գործի մասին միակ վաւերական տեղեկութիւնը կու գար ֆրանսացի հրատարակիչ Պեռնար տը Ֆալուային, որ հատորին մասին կը խօսի Փրուսթի *Contre Sainte-Beuve* գործի իր նախաբանին մէջ (1954): 1962ին, երբ Փրուսթի եղբօր դուստրը Ֆրանսայի Ազգային գրադարանին կը յանձնէր անոր ձեռագիրները, *Les soixante-quinze feuillets*-ն անոնց մէջ չէր. այս հատորին ձեռագիրները երեւան եկան Պեռնար տը Ֆալուայի մահէն (2018) ետք միայն: Հատորին մէջ կան աւելի ուշ *À la recherche*-ին մէջ երեւցող վեց դրուագներու նախնական տարբերակները: